TÁRSADALMI SZEMLE

XLIV ÉVFOLYAM
KULONSZÁM

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT ELMÉLETI ÉS POLITIKAI FOLYÓIRATA

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés 3

1. **A magyarországi szocialista átalakulás kettős történeti öröksége 5**
2. **A szocialista átalakulás jellegzetességei és hatása 12**
   - **A népi demokrácia rendszere: 1944–1947 12**
   - **Az 1947–1948-as fordulat és az „ötvenes évek" 15**
   - **A válság kibontakozása: 1953–1956 26**
   - **Az 1956. októberi népfelkelés 31**
3. **A szocializmus kompromisszumos megújítási kísérlete (1956–1973) 34**
   - **Az új szakasz jellegzetessége 34**
   - **A hatalom helyreállítása és a konszolidáció 41**
   - **Reform és fellendülés 45**
4. **A reform megtörése. Világgazdasági átalakulás és alkalmazkodási kényszer – alkalmazkodásképtelenség és a válság kibontakozása (1973–1988) 60**
   - **Támadás a reform ellen 60**
   - **A világgazdasági szerkezeti válság és hatása 63**
   - **Visszakanyarodás az óvatos reformhoz 66**
   - **A válság kibontakozása 70**
   - **Az 1988. májusi pártértekezlet 78**

A SZERKESZTŐSÉG

Radics Katalin főszerkesztő Hovanyecz László főszerkesztő-helyettes Fuleki József szerkesztő rovatvezető (kultura művelődéspolitika)

Rovatvezetők: Bede Rita (ideológia) Bihari Péter (gazdaságpolitika gazdaságelmélet) Deri Erzsébet (olvasószerkesztő) Ponicsanné Kálmán Katalin (szerkesztőségi titkár) Schiffer Péter (part belpolitika)

Külső munkatársak: Apró Éva Bayer József V Farkas József Lajtai György Sánta Ilona Szentgyörgyi Zsuzsa Szoboszlai György H Varró Rózsa Vértes Csaba Wiener György

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója · 89-377 Szikra Lapnyomda Budapest Felelős vezető Csondes Zoltán vezérigazgató Műszaki vezető Bereczki Gábor · Műszaki szerkesztő Lövey Mihály Terjedelme 5.8 (A/5) ív

A szerkesztőbizottság elnoke
RADICS KATALIN

A szerkesztőbizottság tagjai
BALOGH SANDOR
BAYER JOZSEF
BENKE VALERIA
HAJDU TIBOR
HUSZAR TIBOR
HOCH ROBERT
KOVÁCS LASZLO
KOZMA FERENC
NÉMETH G. BÉLA
NYERS REZSŐ
ORMOS MARIA
ROMANY PÁL
SZABÓ KATALIN
SZENTES TAMÁS
TŐKEI FERENC
VALKI LASZLO

A szerkesztőség címe
1358 Budapest V.,
Széchenyi rakpart 19
Telefon 124-475
111-400*

TÖRTÉNELMI UTUNK

A MUNKABIZOTTSÁG* ÁLLÁSFOGLALÁSA A JELEN HELYZET KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETI OKAIRÓL

A Központi Bizottság által kikuldott, Pozsgay Imre vezette 15 tagú bizottság az elmúlt évtizedek történetének, a jelen helyzet kialakulásának elemzesére és új programnyilatkozat kidolgozására kapott megbízást Munkája eredményét a XIV kongresszus fogja vitatni E bizottságon belul négy munkabizottság jott létre A négy főből álló 1 számú munkabizottság (melynek vezetésére én kaptam megbízást) volt hivatott az elmult évtizedek történeti útjának vizsgálatára

E munka a hazai és kulfoldi levéltárak kutatásával nyilván csak tobb év alatt végezhető el Amire most vállalkozhatunk az eddigi történeti kutatások, a rendelkezésre álló dokumentumok és az eddig nem kutatott legfőbb levéltári források áttekintése alapján megkisérelni a korszak folyamatainak értékelő felvázolását Munkánk eredményét két, eltérő terjedelmű dokumentumban kívánjuk kozreadni Az itt kovetkező rovidebb tanulmány a fő folyamatok felvázolására a legfőbb tények es fordulópontok kiemelésére vállalkozik, részletesebb dokumentáció nélkul (Kidolgozás alatt all azonban egy ennél két-háromszor terjedelmesebb, a részletekre jobban kiterjedő változat is)

E tanulmány munkálatait sem tekintjuk még befejezettnek Elsősorban a nemzetkozi osszefuggések részletesebb feltárása, de a társadalmi-politikai folyamatok bizonyos kérdéseinek leírása is meg további munkát kívan A jelen dokumentumot második változatban terjesztettem vitára munkabizottságunk elé, amely úgy találta, hogy véglegesítese előtt, már ebben a formájaban a szakmai kozvélemény és a szélesebb kozonség elé is vitára kell bocsátani, hogy ennek tanulságait figyelembe véve terjeszthessuk vegleges állásfoglalásunkat a Központi Bizottság elé

Berend T Iván

* A munkabizottsag vezetoje Berend T Ivan Tagjai Horn Gyula Ormos Maria Tokei Ferenc Bevont szakertok Balogh Sandor Bayer Jozsef Foldes Gyorgy Hajdu Tibor

BEVEZETÉS

Magyarországon az 1980-as évek közepére, végére súlyos gazdasági-társadalmi és politikai gondok halmozódtak egymásra, átfogó válság bontakozott ki. Középpontjában a világgazdaság drámai szerkezeti átalakulásához és a technika forradalmasodásához való alkalmazkodás elmaradása áll. Ennek következtében – a korábbi felzárkózási tendenciával ellentétben – leszakadás következett be, amit súlyos eladósodás és egyensúlyzavar kísért. Veszélyesen felgyorsult az infláció, és csökkennek a reálbérek.

Mindez a kulturális, tudományos és művészeti szférát egyre nehezebb helyzetbe hozta. Az állami támogatás reálértéke jelentősen csökkent (miközben a finanszírozás egyéb forrásai még alig jelentek meg). Az e téren meghirdetett reformok (az oktatásban, közművelődésben) jórészt ezért nem valósulhattak meg, s a kulturális forradalom extenzív szakasza anélkül szakadt meg, hogy a továbbfejlődés folyamatossága új módon biztosítható lenne. A művészeti, közművelődési területeken az állami mecenatúra visszahúzódása a korábbi értékelveket mind illuzórikusabbá teszi. A kultúra piacosítása nem forrásbővítésként és liberalizálásként, hanem teheráthárító szerepben jelenik meg, amit az értékek kommercializálódása kísér. A fogyasztóra áthárított kulturális (részben oktatási) költségek a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése és a kulturális igénytelenség irányába hatnak, aláásva ezzel az igazságosság és esélyegyenlőség szocialista elvét.

A szellemi munka általános anyagi és presztízshanyatlása részben akadályozza a meghatározóvá vált húzóágazatok kialakulását, részben pedig normává teszi az igénytelenséget és elidegeníti mindenekelőtt a humán értelmiség jelentős részét, főként fiatal generációit.

Mindez a társadalom minden rétegére kiterjedő, de különösen az értelmiség és leginkább a fiatal értelmiség körében eluralkodó társadalmi elégedetlenségre, a korábbi társadalmi konszenzus felbomlására vezetett. A legutóbbi másfél évtizedben, s különösen annak utolsó harmadában, a lakosság nagy tömegei elveszítették bizalmukat a kormányzatban, s nem hiszik, hogy az kiutat tud találni a bajokból. Ez politikai-bizalmi válság forrásává vált. Súlyosbítja a helyzetet, hogy a szocializmus egyes, korábban hirdetett értékeinek és elveinek érvényvesztése, illetve realizálásának sikertelensége magába a szocializmus lehetőségeibe vetett hitet is aláásta, különösen mivel a válság nem korlátozódik Magyarországra, hanem az egész szocialista világot és kommunista világmozgalmat felöleli.

E jelenségek az egypártrendszer hatalmi struktúrájában és az ehhez

kapcsolódó marxista–leninista ideológia hegemón szerepe mellett elvezettek az MSZMP vezetési, morális és ideológiai válságához. A sztálini szocializmusfelfogástól és az ennek megfelelő politikai struktúrák igazolásától teljesen elszakadni nem képes doktrína érvényességét visszavonhatatlanul kikezdte az idő, s a társadalomtudományok fejlődése is elment mellette. Az uralkodó pártokhoz kötött s a tabuként jórészt érintetlenül maradt ideológia a válságjelenségek közegében válaszadásra képtelenné vált, s végül hozzájárult a hatalom legitimációs válságához. Ezt egyértelműen jelzi a korábbi, háttérbe szorított szellemi áramlatok látványos feltámadása, ami a növekvő nyilvánosság közegében egyúttal maga is a zavarok és a válságérzet fokozását segíti elő.

E folyamatok közvetlen okait az 1973 után kibontakozó világgazdasági szerkezeti válság objektív hatásaiban, illetve az arra való reagálóképesség gyengeségeiben, az elhibázott és egyoldalú védekező taktikában, de nem kevésbé a felismert tennivalók ellenére érényesülő enervált cselekvéshiányban, a régi rossz reflexek változatlan érvényesülésében kereshetjük. Jócskán hozzájárult azonban a válsághoz a tények tagadása, a valósággal való szembesülés merev elutasítása (még a válság kifejezésének elvetése is). Ezeket a hibákat 1985 után felerősítette, hogy az adekvát cselekvés hiánya, illetve egy voluntarista kitörési út meghirdetése ez időtől kezdve sajátosan egybeesett a Szovjetunióban kibontakozó történelmi átalakulással, a gorbacsovi nyitással, ami a magyar társadalom széles tömegeiben a korábbi súlyos korlátok és gátak elhárulásának érzését-tudatát keltette, vagyis éppen a gyorsabb, radikálisabb hazai átalakulás igényét támasztotta.

A súlyos gondok közepette felértékelődő kiválóság és hozzáértés igénye ugyanakkor élesen megvilágította a középszerűség eluralkodásának tényét, és ennek a politikai szerkezettel való összefüggését is. Előtérbe kerültek a személyi tényezők, beleértve a politikai modellben károsan túldimenzionált egyszemélyi hatalmat és az ezzel is összekapcsolódó rossz, a rátermettséget és tudást háttérbe szorító személyi kiválasztási politikát. A gazdasági-társadalmi zavarok és az erősödő nyilvánosság együttható közegében nyilvánvalóvá vált a (különböző szintű) vezetők jelentős részének alkalmatlansága, s ez a bizalmi, sőt legitimációs válság fontos tényezőjévé lett. A párttagság és a lakosság személyi változásokat követelt, de a politikai vezetés az általános stabilitás biztosítékát saját stabilitásában látta.

A válság tehát 1973 után kezdődött el, majd egy látens szakasz után 1985-től vált nyilvánvalóvá. Mindez érthetetlen maradna azonban a meghatározó előzmények nélkül. Az elmúlt másfél évtizedben kibontakozó válságban ugyanis valójában a Magyarországon is érvényes ke-

let-európai szocializmusmodell válsága tört felszínre. Ez viszont hosszabb történeti előzményekre nyúlik vissza: részben a szocializmus kelet-európai modelljének kialakulásához, részben magyarországi születési körülményeihez, illetve az 1956-os válság megoldási módjaihoz.

E válsághelyzet okainak elemzése tehát félrevezető lenne, ha a historizálás csapdájába esve a történeti folyamatokban benne rejlő, de a valóság bonyolult szövetéből mégiscsak kiszakított egyik vagy másik kiragadott történeti vonulat felmutatásával törekednénk rávilágítani az okokra. Éppen ellenkezőleg, a történelem egymásra rakódó rétegeit, a bonyolult folyamatok sokirányú összefüggésrendszerét kell elemeznünk, s a legutóbbi másfél évtized eseményeit ezek keretében tudjuk csak a történeti objektivitás igényével átvilágítani.

Kiindulásunk tehát a felszabadulás előtti kettős történeti örökség, a szocializmus – később Magyarországra is átültetett – gyakorlati modelljének kialakulása és a hazai gazdasági-társadalmi-politikai szerkezeti előzmények, melyek között a szocialista modell megvalósítási törekvése megindult.

1 A MAGYARORSZÁGI SZOCIALISTA ÁTALAKULÁS KETTŐS TÖRTÉNETI OROKSÉGE

Az 1948-tól Magyarországon is kötelezőnek tekintett szocializmusmodell a Szovjetunióban alakult ki és nyert általános érvényű ideológiai szentesítést, mégpedig az 1928 és 1948 közötti két évtizedben megvalósult sztálini formájában. Ez a modell maga is kettős eredetű: a marxi–engelsi elmélet, illetve abból kinőtt szocialista mozgalom, valamint az orosz történeti közeg sajátos hatásai jellemezték. Olyan társadalmi rendszerről van tehát szó, mely először elméletként jelentkezett, majd ennek jegyében mozgalommá-párttá szerveződött, s e párt által vezetett forradalom győzelme révén vált gyakorlattá. (Az utóbbi fázisokat azonban már erőteljesen áthatotta az orosz társadalmi valóság közege is.) A 19. század közepére, második harmadára jellemző kapitalizmus elemzéséből levont következtetések (ellentmondásai feloldásának történelmi lehetősége) alapján, a korabeli tudományosságra és világképre épülő marxi elmélet előrejelezte a társadalmi egyenlőség köztulajdonon alapuló, osztály nélküli, nemzetközi társadalmát, melyben a magát közhatalommá szervező proletariátus létrehozza az egyén szabad kibontakozásának, a város és falu közötti különbségek felszámolásának, a munka kollektív társadalmának feltételeit. A kapitalizmusból az ideális kommunizmusba való átmenet első állomása, a szocializmus ugyan még magán viseli eredetének jegyeit, még nem tudja szükségletei alapján kielégíteni a társadalom tagjainak igényeit, de végzett mun-

kájuk alapján, közvetlen elosztás útján közelít ahhoz. Erre az útra elsőként a fejlettség legmagasabb fokán álló nyugat-európai országok lépnek rá, mégpedig együttesen, a nemzetközi proletariátus harcának eredményeként. Marx és Engels egyben figyelmeztetett rá, hogy a kommunizmus megvalósításának lokális, elszigetelt kísérlete, különösen az elmaradott országokban a „fogyasztói kommunizmus", a szegénység egyenlősítése révén bukásra ítélt törekvés.

A századforduló körül a marxi eszmék jegyében szerveződött s időközben – elsősorban Németországban – tömegmozgalommá izmosodott szociáldemokrácia polarizálódott. A marxi teória természetesen nem rendelkezhetett válaszokkal a kapitalizmus új jelenségei által megfogalmazott kérdésekre. A szociáldemokrácia bernsteini szárnya, a kapitalizmus új jelenségeit és a szociáldemokrácia parlamenti lehetőségeit figyelembe véve, elvetette a forradalom és proletárdiktatúra célját, és a kapitalizmuson belül kiharcolt engedmények polgári, szociálliberális politikája talajára helyezkedve deklarálta a marxizmus revíziójának programját. A leginkább Kautsky, Hilferding és az ausztromarxisták nevével fémjelzett centrista irányzat – ortodox marxista kiindulása ellenére – jut el az „ultraimperializmus" és „szervezett kapitalizmus" koncepciójához, mely a kapitalizmus – szocialista tömegmozgalomra épülő politikai küzdelemmel kivívott – átalakításában fogalmazza meg a szocialista elvek megvalósítható programját.

Ez a két teoretikus bázis szolgált végül is alapként a második világháború után hatalomra jutott európai szociáldemokrata pártok politikájához.

A 20. század elején Oroszországban jött azután létre a szocialista mozgalom bolsevik (kommunista) irányzata, mely az európai elmaradottság közegére formált marxista teóriával és pártszervezettel reagált a kapitalizmus új fejlődési jelenségeire. Ez a mozgalom dolgozta ki, elsősorban Lenin révén, a proletárforradalomnak az elmaradott országokban való győzelmi lehetőségét – az imperializmus egyenlőtlen fejlődési tendenciái közegében –, s a permanens forradalom révén az elmaradott, félfeudális önkényuralmi rendszereknek a munkás–paraszt demokratikus diktatúra útján a szocializmusba való átvezetését tűzte ki célul. Az elmaradott közegben a szocializmusra való „átmeneten belüli átmenet" bevezető szakasza – a lemaradás felszámolását és a demokratikus viszonyok kiépítését is elvégezve – vezet majd el a távolabbi szocializmus felé, amelynek megvalósítása csakis nemzetközi méretekben, az elmaradott országokban megindított forradalom által inspirálva, a fejlett országokban bekövetkező forradalmak útján lesz lehetséges. Az elmaradott ország, az „imperializmus leggyengébb láncszemének" forradalmát – a nyugati szociáldemokrata tömegpár-

tokkal ellentétben – élcsapat típusú, az illegális harcra felkészített, erősen konspiratív, ezért úgyszólván félkatonai, hierarchikus szervezettségű elitpárt készítheti csak elő, mely „beviszi" az elméletet a tömegek mozgalmába, forradalmasítva a proletariátust.

Az oroszországi bolsevik forradalom 1917. októberi győzelme után a kényszerű, de doktrinér törekvéseket sem nélkülöző „hadikommunista kísérlet", majd ennek kudarcát követően a piacot és a magántulajdont részben rehabilitáló NEP reális, hosszú távúnak szánt, de rövid életű korszakában lépett fel a bolsevik párt baloldali, trockista szárnya. Ez meghirdette a legszigorúbb erőszakra alapozott, a piacot kikapcsoló, központi tervezésre épített „szocialista eredeti tőkefelhalmozás" programját. A „parasztság megsarcolását" és az ennek hozamából finanszírozott feszített iparosítást jelölte meg egyetlen lehetséges szocialista irányú politikaként az elmaradott, paraszti túlsúlyú országban a szocializmus megvalósításához vezető átmenet biztosítására.

A trockista szárny megsemmisítésével és a NEP fenntartását képviselő, később jobboldali ellenzéknek kikiáltott buharini csoport eltiprásával egyidejűleg, 1928-tól kezdve az abszolút hatalmat kiépítő Sztálin a valóságban a legszélsőségesebb trockista-baloldali-ellenzéki program kíméletlenül következetes megvalósításához lát hozzá. Így véli realizálhatónak 1924-ben meghirdetett tézisét: a szocializmus teljes felépítését az elmaradott, paraszti Oroszországban. A szocializmus „utasításos" sztálini modellje – eltérve minden marxista előzményétől – egyetlen és elmaradott országban nemcsak lehetségesnek ítélte a szocializmus megvalósítását, de 1936-ban már deklarálta is ennek tényét.

Sztálin rendszerében az internacionalista kommunizmus eszméje kérlelhetetlen birodalmi modernizációs programmá változott. Mindent alárendelt a lehető leggyorsabb iparosításnak. A sajátos történeti környezetben ez elsősorban az iparilag elmaradott ország katonai felkészítését szolgálta, egy, a célhoz alapvetően igazodó, autark hadigazdasági szervezet keretében. A szocializmus és kommunizmus felfogásának marxi komplexitása és humánuma e központi törekvések árnyékában maradéktalanul eltűnt. A társadalom és az egyén szabadsága, sokoldalú kibontakozása, minden korábbinál demokratikusabb önszervező társadalmi-politikai rendszere helyett véres diktatúra, bürokratikus centralizálás, a mindent átható államszervezet túlsúlya, a gazdaságtól a művészetekig terjedő diktátum, a megfélemlítés és megtorlás rendszere épült ki, társulva szélsőséges társadalmi egyenlősítéssel, melyet a színfalak mögött a kivételezett hatalmi elit privilégiumai egészítettek ki. E konzisztens rendszer a Szovjetuniót – rendkívüli szenvedések, súlyos veszteségek és felesleges áldozatok és pusztítás árán –

valóban felkészítette a második világháborúra. A Szovjetunió kiállta a modern háború erőpróbáját, sőt néhány évtized alatt szuperhatalommá emelkedett.

Mint egyik lehetséges iparosítási-modernizálási modell és centralizált hadigazdasági rendszer az elmaradott paraszti agrárországok számára kétségkívül lehetőségekkel szolgált, hiszen valóban kíméletlen „eredeti tőkefelhalmozást" és a maximális centralizálás révén gyors mennyiségi ipari növekedést tudott biztosítani. A modell ezen előnyei bizonyos fejlettségi szinten és történeti körülmények között egy ideig háttérbe szorították és „megfizethető árnak" tüntették fel a piacot kikapcsoló rendszer alapvető érzéketlenségét a technikai-minőségi követelmények iránt, és – az átmeneti forradalmi lelkesedés, illetve a tartósabb diktatórikus kényszerítés árnyékában – elfedték az érdekeltség hiányából fakadó érdektelenség, pazarlás és minőségromlás kísérő jelenségeit. Az iparosítási áttörés éveiben ugyanígy tolerálható mellékhatásnak volt tekinthető az ágazati kapcsolatok erős megbontása (az egyoldalú ipari termelésnövekedési ösztönzés), az infrastrukturális ágazatok és a mezőgazdaság kárára történő erőkoncentráció ugyancsak e modellből fakadó következménye.

E modell társadalmi-politikai oldala, diktatórikus jellege, az egyén jogainak feláldozása a hatalom által meghatározott „közösségi érdek" oltárán, ideig-óráig sokak szemében elszámolható volt a forradalom nagy céljai, a társadalmi átalakítás és igazságtétel számláján. A szocializmus szovjet modellje azonban Sztálin révén az örökérvényű elmélet és a kötelező marxista ideológia mezét öltötte magára. A mindenhol és mindenkor mintává nyilvánított modelltől való eltérés a nemzetközi kommunista mozgalomból való kivetést, e modell érvényesítése pedig a kommunista nemzetköziség követelményét jelentette. A konkrét történeti körülmények között az átmeneti lehetőségeket tartalmazó modell feltételektől független és tartós alkalmazása, megmerevedése és az attól való eltérés minden eszközzel történő megakadályozása végzetes hibává vált, és a valóságos feltételektől elszakadó, uniformizált, központi „szabásmintára" tervezett rendszerek erőszakos létrehozásának és fenntartásának súlyos hibájához vezetett.

Márpedig a második világháborút követően a Szovjetunió által a náci uralom alól felszabadított országokban, közöttük Magyarországon is, hamarosan e modell vált a társadalmi, gazdasági és politikai átalakulás kötelező mintájává.

E modellt természetesen politikai-katonai nyomással – amint erre valóban sor került – rá lehetett erőltetni más országokra. Tömegtámogatást, bevezetése melletti lelkesedést azonban aligha lehetett volna biztosítani hozzá, ha nem ígért volna megoldást a történelem által fel-

tett több fontos kérdésre az elmaradott országok számára. Figyelembe kell venni ugyanis, hogy a 20. század közepéig elmaradott agrár-paraszti országok számára más gyors felzárkózási modell nem állt rendelkezésre. A háború gazdasági erőpróbáját kiállt szovjet modell pedig nemzetközileg is felértékelődött, és sok eleme vonzóvá vált. Vitathatatlan hatást gyakorolt – a keynesizmus állami beavatkozási politikáját kibontakoztató gazdaságpolitika talaján – a tőkés országokra is, melyek a háború után sok esetben vettek át fontos mozzanatokat (jelentős állami szektor kiépítésétől az ötéves tervek bevezetéséig) a szovjet gyakorlatból. A szocializmusra törekvő országok pedig úgyszólván természetes megoldást láttak a szovjet modellben. Olyan hangsúlyozottan önálló utat járó országok, mint Jugoszlávia vagy Kína is ezt választották. (Tito a térségben elsőként, már 1946–47 fordulójától kezdve, és Sztálin – nemzetközi politikai megfontolású – határozott tiltakozása ellenére.)

A magyar kommunista párt annál is inkább azonosult ezzel a modellel, mert az Magyarország modernizálására, örökölt-fennmaradt elmaradottságára is orvosságot ígért. Mindenekelőtt az élesen polarizált, a volt „nemesi társadalomból" fennmaradt kasztos-hierarchizált társadalom szétzúzását, a lakosság egyharmadát kitevő kiszorítottak-kivetettek felemelését, egyszóval a vonzó társadalmi igazságtevés lehetőségét helyezte kilátásba.

Lehetőséget ígért a modell a gazdasági modernizálás végrehajtására is. Magyarország a 20. század közepén gyenge, közepes európai fejlettségi szinten állt. Egy főre jutó nemzeti jövedelme az európai átlag 70 százalékát és a nyugat-európai szint egynegyedét–egyharmadát érte el. A tőkés fejlődés évszázada alatt kiépült, egyes területein fejlett és korszerű ipara kis volumenű volt. Az ország nem lépett az iparosodott országok sorába, s nemzeti jövedelmének 37 százalékát a mezőgazdaság (az aktív keresők közel felét foglalkoztatva), 35 százalékát pedig – a keresők egynegyedével – az ipar állította elő. Ennek megfelelően Magyarország túlnyomóan falusi lakosságú ország maradt, ahol a népességnek csupán 38 százaléka lakott városokban. A trianoni békediktátum – súlyos társadalmi-politikai következményei mellett – gazdaságilag is olyan új feltételeket teremtett, melyekhez rendkívül nehéz és lassú lehetett csak az igazodás, s ez a két világháború közötti évtizedekre kedvezőtlenül nyomta rá bélyegét.

A modernizálás szerény lépései együtt jártak a népességnövekedés lelassulásával. Az első világháború előtti évi 1 százalék tiszta szaporodással szemben az 1920-as években 0,9, az 1930-as években 0,7 százalék volt a gyarapodás. A 20. század technikai bázisán megújuló infrastruktúra nemzetközi vívmányaihoz képest e téren növekvő lemaradás

jelentkezett. A közlekedés például alig lépett túl a megelőző periódus, a gőzvasút színvonalán, és az automobilizmus úgyszólván meg sem indult. A villamosítási, kórház- és iskolaépítési program viszont jelentős lépésekkel haladt előre. A magyar iskolaügy ennek ellenére korszakos elmaradást mutatott: a közép- és felsőfokú oktatás tömegesedésének nemzetközi tendenciáival szemben Magyarországon a középfokú oktatás is – igaz igen jó minőségű – exkluzív elitképzés maradt, a megfelelő korosztály 10 százalékára kiterjedve. Az egyetemi oktatás sem mennyiségileg, sem szerkezetében nem követte a század igényeit. A korosztály 1,5 százalékával s az egyetemi hallgatók 40 százalékának jogi-teológiai kiképzésével legfeljebb a közszolgálat, s úgy-ahogy az egészségügy és az iskolarendszer személyi feltételeit biztosította, de a modern társadalom és gazdaság igényeit csak töredékesen elégítette ki.

Az oktatás és általában a műveltségi szint súlyos, erősen periferikus országokra jellemző elmaradása szorosan összefüggött a magyar társadalom elmaradottsági vonásaival. A részleges polgárosodottság tartósította a társadalom kettős szerkezeti elemeit: a hierarchia csúcsán ugyanúgy elkülönült egymástól a feudális eredetű nagybirtokosság és az új nagyburzsoázia, mint a társadalom középső szféráiban a rendkívül szűk körű, modern polgári középrétegek és a volt dzsentri, illetve a kapitalizmusra jellemző modern munkásosztály és a feudális kötöttségek maradványait hordozó paraszttársadalom. Ez utóbbi – az ún. úri társadalmak jellegzetességeként –, megindult belső differenciálódása ellenére is, *egészében* kívülrekedt a polgári társadalmon, felemelkedésének-polgárosodásának útjai el voltak torlaszolva. A nagy társadalmi osztályok és elkülönülő rétegek között kicsiny volt az „átjárás". Még a paraszti társadalom egyes rétegei közötti „vegyes házasság" is ritkaságszámba ment. Az „al- és felvégek" kasztos elkülönülése születési meghatározottsággal tagolta a magyar társadalmat. A mobilitás hiánya – még lakóhelyi értelemben is – jellegzetes maradt.

A politikai szerkezetekben mindehhez a tagoltság hiánya, a tekintélyuralmi rendszer merevsége társult. Az ellenforradalomból kinőtt, magát sikeresen konszolidáló Horthy–Bethlen csoport az úri társadalom hatalmi rendjét hozta létre. Az erősen centralizált, egyes szakaszokban markánsan diktatórikus hatalom a mindenkori kormánypárt uralmát biztosította. A létező pártok és a zömében nyílt szavazással, szigorú korlátokkal működő választási rendszerrel létrehozott Országgyűlés sem felelt meg a polgári demokrácia rendszerének. (A paraszti többségű országban egyébként a parasztpártokat a hatalom konszolidációja során kiszorították a politikai életből; újjászervezésükre csak a harmincas évektől került sor.)

Az ellenforradalmi rendszer eredményesen használhatta ki a társadalom kettős szerkezetét, sőt a helyenként prekapitalista szegmentáltságot tükröző szervetlen szellemi-kulturális pluralizmust, melyben egyidejűleg sokféle áramlat és törekvés létezett, jóformán érintkezés nélkül. Középkorias ideológiai és kulturális kövületek együtt éltek a legfejlettebb és legújabb tudományos és művészeti iskolákkal. A modern nyugatias társadalmi-politikai gondolkodást erősen konzervatív és nacionalista ideológiák fogták körül. E szervetlen, elmaradottsággal összefüggő pluralizmust az uralkodó hatalmi elit a megosztott progresszió (népiesek, urbánusok, szocialisták, kommunisták) elszigetelésével sikerrel integrálta a keresztény-nemzeti-irredenta ideológia konzervatív eszmerendszerébe, hatalmának legitimitását biztosítva ezzel. Az első világháború, majd a trianoni békediktátum által felkorbácsolt nacionalizmus és irredentizmus a kormányzat hivatalos eszmei fegyvertárának valóságos „csodafegyvere" volt, melyet nem hatástalanul vetett be, létrehozva a szélsőjobboldali eszmeáramlatoknak kedvező befogadó közegét, különösen a harmincas évtized Magyarországán.

E baljós történelmi örökséget azután a második világháború tragédiája a náci közreműködéssel végrehajtott részleges területrevízió következményeivel, a vesztes háború deformáló hatásaival, a tömegirtásba torkollt antiszemitizmussal, az esztelenül tomboló hazai fasizmus rövid-véres uralmával, csaknem 1 millió ember halálával jócskán súlyosbította; nem utolsósorban a féléves frontharcok okozta rendkívüli anyagi károk révén is. A vasutak 50, a hídállomány 36, az állatállomány 50, az ipari kapacitások 24 százaléka, összességében a nemzeti vagyon több mint egyharmada elpusztult, s ehhez jelentős, 300 millió dolláros jóvátételi teher járult. A kaotikus állapotokat súlyosbította a ki- és áttelepítések 650–700 ezer embert érintő, valóságos népvándorlási hulláma, melyhez 1948-ig további 300 ezer hadifogoly távolléte társult. Mindez a gyenge-közepes fejlettségi szint terhes örökségét különleges nyomatékkal erősítette fel. Magyarország viharos történetének egyik legsúlyosabb mélypontjára jutott.

Történelmileg egyúttal egyedülálló módon, a szovjet hadsereg megjelenése a katonai összeomlást a régi uralkodó osztályok és hatalmi elit nemcsak teljes összeomlásával, de egyben legnagyobb részük fizikai eltűnésével-elmenekülésével, új társadalmi-politikai hatalmi feltételek kialakításának lehetőségével kapcsolta össze.

Éppen ez a háború végén bekövetkezett társadalmi földcsuszamlás erősítette fel a két világháború között megtizedelt, elhallgattatott magyar progresszió hatását. Az első világháborút követő két forradalom s a Tanácsköztársaság leverését követő, súlyos megtorlást túlélt szervezett munkásmozgalom negyedszázad távlata ellenére is fontos konti-

nuitások forrásává vált. A mindvégig jelentős szervezett munkásság és szociáldemokrata mozgalom, s a létszámában kicsiny, de küzdőképes illegális kommunista párt az ellenforradalmi rendszer háború végi összeomlásakor létszámánál, szervezettségénél is jóval nagyobb morális erőt és következetes programot, új társadalmi-gazdasági alternatívát ígért, s a nemzeti újjászületés legaktívabb erejeként lépett fel.

Mindezen előzmények erőteljesen meghatározták a második világháborút követő magyar történeti folyamatokat.

2. A SZOCIALISTA ÁTALAKULÁS JELLEGZETESSÉGEI ÉS HATÁSA

A népi demokrácia rendszere: 1944–1947

A felszabadulást követően forradalmi-demokratikus társadalmi-politikai fordulat játszódott le az országban. A szovjet csapatok, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság jelenléte biztosítékot teremtett a következetes nácitlanításhoz, s a régi hatalmi restauráció esetleges kísérletei ellen. Ezzel megnyílt a tér az addig visszaszorított belső progresszív társadalmi erők előtt, melyek valódi számszerű súlyuknál nagyobb erkölcsi-politikai erővel szállhattak harcba az általuk elgondolt új társadalomért. Ellentétben a legtöbb európai országgal, minden jogfolytonosság megszűnt, s a demokratikus erőket tömörítő Ideiglenes Nemzetgyűlés új jogforrást teremtő hatalommá vált.

A spontán önszerveződés a népi hatalmi szervek sokszínű intézményeit hozta létre. A helyi, városi, községi hatalmi szervek, nemzeti bizottságok, a falusi földosztó bizottságok, a sokszor (legalábbis átmenetileg) tulajdonos nélkül maradt gyárakat kézbe vevő és gazdaként újraindító üzemi bizottságok a demokratikus, népi hatalom ígéretes lehetőségeit képviselték. Gyorsan talpra álltak a Horthy-rendszer idején ellenzékbe vagy illegalitásba szorított demokratikus pártok, melyek most a régi uralkodó osztályok pártjai nélkül egyedül maradtak a politikai porondon. Az államapparátus megtisztítása és új katonai-rendőri erők létrehozása, a szabad választás, a széles társadalmi egyetértés jegyében végrehajtott földosztás, a háborút követő hiperinfláció önerőből végrehajtott megfékezése és az újjáépítés európai mércével mérhető látványos sikere valóságos tömegerők feltöréséről tanúskodott. Megindult a népi, demokratikus átalakulás jogi intézményesítése is, amit a köztársaság kikiáltása, az emberi jogok törvénybe iktatása és esetleges megsértésük szankcionálása fémjelzett. A közélet és a politika erőteljes pluralitása a sajtóra is kiterjedt, és biztosította a széles körű nyilvánosság kontrollját. Ezt erősítette fel a korábbi kulturális és ideológiai sokszínűség fenntartása mellett megnyílt lehetőség a szer-

vetlen szellemi-kulturális pluralizmus progresszív homogenizálására. Miután a konzervatív-nacionalista ideológiák a vesztett háború nyomán kompromittálódtak és képviselőik is jórészt elmenekültek, úgy tűnt, hogy az előretörő baloldali progresszió képes belső megosztottságát felszámolva új szellemi kohéziót teremteni.

A baloldali táborban sok lényeges kérdésben egyetértés volt: az antiklerikalizmusban, mely az egyházak, főleg a katolikus egyház túlzott szellemi és politikai befolyása ellen irányult; a kultúra demokratizálásáért, a tömegek kulturális felemelkedéséért vívandó harc kérdésében, melynek terepét alkotta az iskolareform és a szabadművelődés. A kommunista mozgalomban elsősorban Lukács György révén olyan személyiség biztosíthatta e szellemi-kulturális népfront megvalósulását, aki a partnerek szellemi autonómiája talaján törekedett a marxista baloldal vezető szerepét érvényre juttatni. A kialakult s szellemiekben is számos közös célt valló koalíciós kormányzati rendszer, mely vitathatatlanul külső tényezőktől nyerte kohézióját, életképesnek bizonyult.

A politikai koalíció bázisát ugyanis a részt vevő társadalmi erők és pártok által egységesen elfogadott nemzetközi politikai realitáshoz való alkalmazkodás alkotta. Az európai megszállási zónák (és hallgatólagos érdekeltségi szférák) nagyhatalmi megállapodáson nyugvó rendszere Magyarország európai elhelyezkedését, külpolitikai orientációjának irányát és belső folyamatait is meghatározta. Ez a körülmény a Szovjetunió vezette nemzetközi kommunista mozgalomhoz tartozó Magyar Kommunista Párt belpolitikai súlyát és befolyását rendkívül felerősítette, valóságos tömegbázisánál nagyobb szerepet biztosított számára a koalícióban, s kezdettől fogva lehetőséget teremtett az erőszakszervezetek kulcspozícióinak megragadására.

A szociáldemokrata és a kommunista párt a társadalmi-politikai küzdelmek és feladatok úgyszólván minden fő kérdésében egyetértett. A két munkáspárt ereje különösen a fővárosban és az ipari központokban, vagyis a politikailag döntő területeken volt meghatározó jelentőségű.

A szovjet katonai-politikai jelenlét által felerősített, kisebbségben lévő, de legjobban szervezett kommunista és más baloldali társadalmi erők sajátos helyzete lehetővé tette különleges aktivitásukat, kezdeményező és hajtómotor szerepük érvényesítését, ami a plebejus demokratikus átalakulás gyors sikereinek egyik fontos forrásává vált.

Emellett figyelembe kell venni, hogy a harmincas évek és a második világháború keserű tapasztalatai – a weimari köztársaság és az emberiség tragédiája – világszerte a hagyományos demokráciából való erős kiábrándulással jártak együtt. Megerősödött az állami beavatkozásba

vetett bizalom, az államosítások igénye, s egészében a különböző szocialista irányzatok nemzetközi szerepe.

A baloldali progresszió megnövekedett lehetőségeivel együtt azonban lehetővé vált Magyarországon a hatalommal való visszaélés, esetenként a kontroll nélküli megtorlás alkalmazása, vagyis a demokratikus kormányzati tevékenység megsértése is. Ez már a felszabadulást követő megtorlások helyi szélsőségeitől, túlkapásaitól a belügyi szervek törvénysértő eljárásaiig (nem utolsósorban a kommunista mozgalmon belüli ellentétek törvénysértő „megoldásáig", a korábbi illegális mozgalom ún. frakcióival történt leszámolásig) úgyszólván azonnal felütötte a fejét. Ennek alapján válhatott a törvénysértés a koalíciós politikai küzdelmek fegyverévé is. Kreált perek, politikai nézetkülönbségek rendőrségi-bírósági „elintézése" a koalíciót felmorzsoló „szalámipolitika" eszköztárába került, s – nemegyszer némi reális alap felnagyításával – szerepet kapott a kisgazda pártvezetés „összeesküvés leleplezése" útján történt meggyöngítésében, a párt bomlasztásában, Kovács Béla kisgazda pártvezér törvénytelen eltávolításában s az egyház elleni harcban is.

A súlyos helyzetben lévő magyar gazdaság helyreállítása vitathatatlanul nagy lendületet nyert a tudatos és felkészült baloldal gazdaságpolitikai programja révén. Eleinte a modern tőkés állami beavatkozás (hadigazdasági) mechanizmusának felhasználásával, de igen hamar már a sztálini szovjet gazdasági modell ideálját is szem előtt tartó s annak fokozatos megvalósítási céljával elegyített rendben indult meg az újjáépítés. 1946 folyamán államkapitalista jellegű gazdasági rendszer épült ki, melyben nem utolsósorban a pénzügyi stabilizáció révén a tervezés, a bér- és árszabályozás számos fontos eleme, a piac korlátozása és részben állami elosztással történő helyettesítése valósult meg. Megkezdődött a gazdaság kulcspozícióinak fokozatos-részleges állami kézbe vétele. (A bányák, a négy legnagyobb nehézipari bázis, a tíz legnagyobb bank és azok ipari érdekeltségei 1946–47 folyamán állami irányítás alá, illetve állami tulajdonba kerültek.) Mindezt a mezőgazdaságban a földosztás nyomán lejátszódó kiegyenlítődés, úgynevezett „középparasztosodás" tendenciája jegyében kibontakozó egyéni, árutermelő parasztgazdálkodás egészítette ki.

A kistulajdon azonban túlnyomó maradt az országban. A mezőgazdaság és a szolgáltatások – különösen a kereskedelmi, javító-építő tevékenység – úgyszólván teljesen, az ipar termelése mintegy 25 százalékban (az ipari munkások 40 százalékával) kisüzemekben folyt.

A népi demokratikus formáció, a „plebejus" forradalmi demokratikus társadalmi-politikai rendszer átalakítása, a nyílt szocialista fordulat végrehajtásának igénye 1947 második felében került napirendre.

Ennek háttere és kiindulópontja a háborús nagyhatalmi szövetségi rendszer felbomlásában kereshető. A világpolitika alapvető átrendeződésében egyaránt szerepet játszott az, hogy a közös ellenségnek tekintett hitleri fasizmus legyőzése után a két világháború között domináns nyugati antikommunista és szovjetellenes erők ismét visszatérést követeltek korábbi politikai vonalukhoz. (Ebben Churcill fultoni beszéde 1946-ban úgyszólván szimbolikus jelentőséget nyert.) Az amerikai atommonopólium jócskán fel is erősítette az ilyen politikai, sőt katonai törekvéseket, melyeket egy gazdaságilag és katonailag rendkívül megerősödött Egyesült Államokkal szemben kivérzett-elpusztított-kimerült Szovjetunió egyenesen inspirált. E politika sikerét nem kis mértékben segítette a sztálini-molotovi külpolitika védelmi reflexével is összefüggő érdekszféra-építési törekvés a Szovjetunió nyugati határai körül. A fasizmus leverése érdekében megszabott és nagyhatalmi megegyezésekben foglalt megszállási övezetekre való felosztás tartósan elkülönülő hatalmi érdekszférákká rögzült. A német kérdés egyre több konfliktust váltott ki, és a nagyhatalmi külügyminiszteri tárgyalások fokozatosan a kölcsönös keményedésbe, megmerevedésbe és elzárkózásba fulladtak.

A nagyhatalmi együttműködést a háborús konfliktussal fenyegető hidegháború váltotta fel. Amint ennek kialakulásában mindkét fél hibái és tévedései közrejátszottak, úgy a létrejött helyzetre való reagálásban is egymást erősítették fel a szembenálló hatalmak rossz lépései. A közép- és kelet-európai népi demokráciák esetében meghatározóvá vált a hidegháborúra való merev szovjet reagálás, mely hamarosan már a tárgyalásokat is feleslegesnek ítélte, és egyedül a harmadik világháborúra való megfelelő felkészülést tartotta fontosnak. Ennek keretében Sztálin gyors és erőszakos táborépítési politikát indított el.

A sztálini-zsdanovi döntések értelmében az 1947-ben létrehozott Tájékoztató Iroda a kommunista pártok uniformizált álláspontjaként deklarálta a világ tartós „két táborra szakadását" és a háború elkerülhetetlenségét. A békeszerződés után is fennmaradt európai nagyhatalmi katonai jelenlét, a végletekig éleződő amerikai–szovjet hidegháborús konfrontáció valóban kettévágta, sőt hermetikusan elszigetelte egymástól Európa keleti és nyugati felét. A nagyhatalmak mindkét érdekzónában egyértelművé kívánták tenni befolyásukat.

A szocialista országok határait hermetikusan elzárták, s a legördülő

„vasfüggöny" az Egyesült Államok egyes katonai-politikai köreinek kapóra jött európai jelenlétük stabilizálására, a „szabad világ" vezető hatalma és védelmezője státusának megerősítésére.

A kiéleződő konfrontáció belpolitikai vonzataként a két szembenálló blokkon belül az uralkodó politikai törekvésekhez nem illeszkedő erőket nem tűrték meg. Bár ez módszerében és következményeiben mást és mást jelentett, mégis egyszerre játszódott le a polgári-demokratikus erők és pártok megsemmisítése (képviselőik társadalmi ellehetetlenítése) az Elbától keletre, s a kommunista pártok kiszorítása a kormánykoalícióból Nyugat- és Dél-Európa országaiban. A szocialista táborban a sztálini politika – közvetlen diktátum, utasítás és nyomás révén – azonnali fordulatot erőltetett keresztül. A Rákosi-féle pártvezetés a legteljesebben és leglelkesebben üdvözölte e fordulatot, és hajtotta végre az ellenzéki, sőt koalíciós pártok megsemmisítését. A hagyományos szakszervezeteket gyakorlatilag „államosítva", a párt „transzmissziós szíjaként" működtetve megszüntették munkás-érdekvédelmi-önszervező jellegüket. Gyorsan megindult a sztálini mintájú, monolitikus hatalmi és intézményi struktúra kiépítése, melyben az 1945 után feltörő, alulról szerveződő társadalmi organizmusok helyét végleg felülről irányított szervezetek és politikai gyakorlat foglalta el.

A szovjet modell szélsőségesen szolgai átmásolása számos idegen, hazai hagyomány nélküli intézmény átültetésével járt. (Ezek között nem egy nem is az októberi forradalom nyomán keletkezett, hanem története régi cári intézményekhez nyúlt vissza.) A részletekbe menő másolás egyaránt kiterjedt a katonai egyenruhára – a jellegzetes orosz ing és a cári váll-lap átvételével –, a címer formájára, a gépállomási vagy a tervezési rendszerre és a miniszteriális intézményekre. A törvényhozó és végrehajtó hatalom szétválasztásának megszüntetése, a jogállamiság felszámolása a „formális demokrácia" forradalmi jelszavakra épített bírálatával társult.

A szovjet modell átplántálása a sztálini vezetés határozott követelése alapján valósult meg, s ebben egyaránt szerepet játszott e rendszer azonosítása a szocializmussal, valamint a birodalmi politika biztonsági törekvése. Azt, hogy Sztálin tömbépítő politikájában semmiféle eltérést nem hajlandó tolerálni és feltétlen engedelmességet követel, 1948 tavaszától a Jugoszlávia, illetve Tito elleni hadjárat nyilvánvalóvá tette. Ez minden környező ország pártvezére számára intő példaként szolgált.

A szovjet minta másolásának szélsőségeiben azonban nem kis szerepet játszott a – részben félelem diktálta – helyi túlbuzgalom. A „Sztálin legjobb tanítványa" cím kiérdemlésének törekvése, s a belső hierarchia alsóbb lépcsőfokain állók hasonló túlbuzgalma is. A nemzeti

szuverenitást önmagában is sértő sztálini politika tehát jócskán kiegészült a Rákosi-féle pártvezetés nemzeti szuverenitásra igényt sem tartó túllicitálásával. (Mindezt nem enyhíti s a külső nyomás alapvető szerepét csak kiemeli, hogy e jelenség kísérteties hasonlósággal megismétlődött a környező országokban.)

E politika visszataszító kísérőjelenségeként és egészét úgyszólván keretbe foglalva bontakozott ki a primitív Sztálin- és Rákosi-kultusz. A „bölcs, mindenhez értő, mindenben utat mutató", emberfeletti tulajdonságokkal felruházott vezér kultikus-vallásos tisztelete, az ütemes vastapsok, a lelkesedés és optimista hit kötelező kifejezésre juttatása. A személyi kultusz mögött a legpőrébb személyi diktatúra rendszere épült ki.

Az átalakulás döntő elemeként 1948 nyarán a munkáspártok „egyesülése" a magyarországi szocializmus legitimációs alapját biztosította, hiszen az új törekvéseket a munkásmozgalom évszázados előzményével kapcsolta össze. Az egyesülés azonban valójában a szociáldemokrata párt beolvasztása útján hozta létre a Magyar Dolgozók Pártját. E hatalmas – közel milliós – tömegpárt létrehozása paradox módon a munkásmozgalom korlátozását jelentette. A párttagok és szervezetek szerepét a végrehajtásra, illetve a társadalmi környezet agresszív „nevelésére" degradálva, kiépítették a pártapparátus és a mindenható pártvezérek bürokratikus-diktatórikus és ellenőrizhetetlen uralmát. Ennek alátámasztására a lakosságot és benne a párttagságot koncepciós perekkel, „éber" ellenségkereséssel, az osztályharc állandó éleződésének tézise alapján, a „pártba furakodó" ellenség leleplezési hullámaival félemlítették meg.

Az 1948-ban végrehajtott fordulatot – a rendszer logikájának megfelelően — úgyszólván azonnal követte a Rajk-per megrendezése. Ez közvetlenül volt hivatva „bizonyítékokat" szolgáltatni Tito „leleplezéséhez". Koncepcióját, forgatókönyvét szovjet titkosszolgálati szakértők készítették el, sőt egy ponttól a kihallgatások vezetését is átvették. A koncepciós perek sorozata indul meg: letartóztatják a baloldali szociáldemokrata vezetőket, valamint a korábbi illegális kommunista mozgalom hazai vezetőit és nyugati emigrációban élt személyiségeit, s 1953-ban – nyomban a Szovjetunióban megindított hasonló „leleplezés" után — megindul a „cionista összeesküvés" koncepciós perének előkészítése is.

E politikai átalakulás talaján a gazdaságban azonnal megkezdődött a Szovjetunióban lényegében 1928 után kialakult gazdasági modell átmásolása. A szovjet modell maradéktalan átültetése a politikai szerkezetektől és intézményrendszertől a követendő gazdaságpolitikáig és tervezési rendszerig ideológiai elvvé és politikai kényszerré vált. Érvé-

nyesítésének a sztálini politika a párt és államközi kapcsolatok normáinak megsértésével, a legerőteljesebb nyomással s birodalomépítő erővel szerzett érvényt. Megvalósításának igyekezetében azonban közrejátszott a modernizációs modelltől várt gyors iparosítási siker ígérete, s a lelkesedés, félelem és karriervágy sajátos keveredéséből eredő jó tanítványi túlbuzgalom.

Történelmileg napirenden lévőnek és alapvető nemzeti érdeknek ítélhető gazdasági célkitűzés volt az ország iparosítása a közösségi tulajdon kulcspozícióival, és a mezőgazdaság korszerű fejlesztésével összekapcsolt önkéntes, fokozatos szövetkezeti átalakítás. Elhibázott és káros volt azonban az államosítások „hadikommunisztikus" szélsősége, a magántevékenység úgyszólván teljes felszámolása, az iparosítás végletes sztálini koncepciójának (szélsőséges feszítettségének és elavult, a magyar viszonyokra különösen alkalmatlan szerkezeti politikájának), valamint a kollektivizálás erőszakra alapozott, siettetett keresztülerőszakolásának a mezőgazdaság termelőerőit és erkölcsi értékeket egyaránt pusztító megvalósítási törekvése. Ugyanígy súlyos következményekkel járt az e célkitűzések realizálását szolgáló utasításos tervezés piacot és érdekeltséget szétromboló, túlcentralizált intézményrendszert kiépítő megvalósítása.

Mindez együtt járt Magyarországnak az európai gazdaság vérkeringéséből való kiszakításával, és az egyoldalúan a környező országokra orientált külgazdasági kapcsolatok kiépítésével. Erős és a 20. század második felében különlegesen anakronisztikus feldolgozóipari önellátási politika érvényesült, s a modern technika szükséges importja gyakorlatilag lehetetlenné vált. Ebben a nyugati embargópolitika is mind nagyobb szerepet játszott. Az izoláció kényszeréből a hazai gazdaságpolitika erényt kovácsolt. Az 1948 és 1951 között végrehajtott gazdasági fordulat tehát nem egy alapjában helyes, de szélsőségekkel, torzulásokkal terhelt gazdaságpolitika megvalósítását jelentette, hanem legáltalánosabb végső céljaiban ugyan indokolt, de tényleges koncepciójában és gyakorlati megvalósításában alapjában torz, az ország adottságaival ellentétes s a 20. század második felében elavult, korszerűtlen utat erőltetett Magyarországra, kiszakítva azt a világgazdaság folyamataiból, s egyoldalú orientációt erőltetve rá.

Az átalakulás éveiben ez egyértelműen megállapítható már a tulajdonviszonyok átalakításában is. 1947 őszére – a részleges államosítások 1946 és 1947 folyamán alkalmazott politikája nyomán – a magyar gazdaság kulcspozíciói (a munkáslétszám alapján az ipar 57 százaléka) az állam tulajdonában voltak. Ezzel megindult a tulajdonviszonyok forradalmi átalakítása. Az 1948. márciusi államosítás, mely betetőzte e folyamatot, már leginkább a középiparra terjedt ki. Ez a gyáripar 83

százalékának állami tulajdonát teremtette meg. Az 1948. évi államosítást a szocialista irányba fejlődő társadalom kialakítását szolgáló – bár erősen eltúlzott – intézkedésként ítélhetjük meg. (Az eredetileg két variánsban előterjesztett államosítási terv mérsékeltebb változata – amely 594 helyett csak 280 vállalatra és 160 ezer helyett csak 100 ezer munkásra terjedt volna ki, jobban elkerülte volna a szélsőségeket.)

Ennek ellenére 1948 tavasza után a gyáripar nem egészen egyötöde még magánkézben maradt. Ha ehhez hozzászámítjuk az összes ipari termelés mintegy negyedét előállító kisipar részesedését is, akkor az összes ipari termelés kereken 40 százalékát még ezt követően is a magántulajdonban álló kis- és középüzemek adták.

Hamarosan felszámolták azonban ezeket a magántevékenységeket is. Az 1949. decemberi államosítás – a 10 munkásnál többet foglalkoztató üzemekről – már a kisiparra is kiterjedt. 1950–51 folyamán hatalmas adminisztratív nyomás fosztotta meg életfeltételeitől a megmaradt kisegzisztenciákat, és vezetett a magánkisipar és -kereskedelem úgyszólván teljes elsorvadására. A szélsőséges államosítás még a családi házak egy részére is kiterjedt. Az eltűnt kismagán-tevékenységet az állami és szövetkezeti vállalatok csak töredékesen tudták pótolni. Mögöttük szolgáltatási vákuum maradt. A látványos szabotázs- és kémperek (Maort, Standard) a külföldi vállalatok (1948-ban a gyáripar kb. 6 százaléka) államosításához (és a régi értelmiség „megfegyelmezéséhez") szolgáltak ürügyként. A külföldi tőke kiszorítása fontos műszaki kapcsolatokat vágott szét.

A rosszul értelmezett, túlállamosító fordulat tehát a szovjet minta nyomán gyakorlatilag teljessé tette az állami tulajdont a mezőgazdaságon kívüli szférákban. A mezőgazdaságban is a magángazdaság felszámolását célozta az 1948 nyarán megindított kollektivizálási kampány, melyet – az év novemberében a KV ülésén Rákosi Mátyás bejelentése értelmében – 3–4 év alatt kívánták megvalósítani. Ennek érdekében – a feszített tőkefelhalmozást és az iparosítás hatalmas munkaerőigényét szolgálva – a magánparaszti gazdálkodást a szélsőséges kötelező beszolgáltatási rendszer és a rendkívül szélesre nyitott agrárolló, valamint a gátlástalan falusi terror (minden negyedik parasztcsalád bírói-rendőrségi zaklatása) eszközeivel úgyszólván lehetetlenné tették. Ennek ellenére csak a parasztság egynegyede csatlakozott a létrehozott termelőszövetkezetekhez. Tömegesen menekültek el a falvakból, 1 millió hold földterületet megműveletlenül hagyva.

A tulajdonviszonyok radikális megváltoztatása elvileg új lehetőséget és valós alapot teremtett a nagyobb társadalmi igazságosság felé vezető út megnyitásához. A szocializmushoz való átmenet téves értelmezése jegyében azonban a magántevékenység azonnali és lényegében tel-

jes felszámolási törekvése, ennek erőszakos, diktatórikus módszere súlyos károkat, pótolhatatlan hiányokat okozott a termelés és a szolgáltatások terén, és politikai-morális hatásaival széles rétegeket idegenített el a szocializmustól.

A fordulat másik döntő elemeként maradéktalanul átültették a sztálini iparosítási politika gyakorlatát. Ez a szélsőségesen egyoldalú, a mezőgazdaság rovására és a lakosság életszínvonalának alárendelésével végrehajtott erőltetett ütemű állami felhalmozást és ipari beruházást szolgálta. Az elméletileg ugyan tagadott, de a gyakorlatban annál inkább erőszakolt „szocialista eredeti tőkefelhalmozás" jellegzetes jegyeként a felhalmozási ráta 5-6 százalékról 30 százalék fölé ugrott, a beruházásokban az ipar részaránya 15-ről 50-55 százalékra nőtt, miközben az infrastrukturális beruházások aránya 50-ről 30 százalékra esett vissza, a mezőgazdaság részesedése 13 százalékra csökkent, az egy főre jutó reálkeresetek pedig 22 százalékkal zuhantak.

A pártvezetés a szélsőséges túlfeszítés mellett átvette a szovjet első ötéves terv gazdaságfejlesztés-szerkezeti koncepcióját is, mely már születésekor is a háborús felkészülést szolgálta. A negyvenes-ötvenes évek fordulóján a hidegháború különösen kiéleződött. Az amerikai hidrogénbomba által fémjelzett haditechnikai fölény, a kínai forradalom győzelme, a gyarmatbirodalmak gyors felbomlási folyamata, majd a világméretű konfliktussal fenyegető koreai háború légkörében Sztálin és Molotov 3-4 éven belül elkerülhetetlennek ítélte a világháború kirobbanását, és az erre való felkészülést tekintette a legfőbb feladatnak. 1948–49-től ez Magyarország esetében a Jugoszlávia elleni háborúra való felkészülést is jelentette. Ezek az igények a századforduló technikai-szerkezeti követelményei jegyében, a stratégiai alapanyagok legerőltetettebb termelésfejlesztését sürgetve, Magyarország számára különlegesen kedvezőtlen gazdaságpolitika alkalmazására szorították az országot. A Rákosi–Gerő-klikk által meghirdetett és kíméletlen következetességgel megvalósított politika, mellyel „a vas és acél országává" kívánták alakítani Magyarországot, az ipari beruházások mintegy 60 százalékát a szén-, vas- és acélipari fejlesztésekre vette igénybe, egyoldalú anyag- és energiaprogramoknak rendelve alá a feldolgozóipart. Ugyancsak maximális nyomás érvényesült a minél teljesebb önellátást szolgáló, importpótló fejlesztés megvalósítására.

A mennyiségi növekedés végletes céljai és a zömében a KGST igénytelen piacára korlátozódó külgazdasági kapcsolatok háttérbe szorították a technikai és minőségi követelményeket. Az ipari áttörés érdekében a mezőgazdaság és a 20. század második felében újabb forradalmasodásnak induló infrastruktúra fejlesztését végletesen elhanyagolták. A célok megvalósításához – és a szovjet modell maradéktalan

átültetéséhez – nélkülözhetetlen volt a piac megszüntetését szolgáló utasításos tervezés és a központilag szabályozott ár- és elosztási rendszer bevezetése.

A kollektivizálás is a szovjet szövetkezeti mintaszabályzat jegyében, a gépállomási rendszer létrehozásával indult meg. Mindehhez a gazdaságirányítás centralizált intézményrendszerét hozták létre. Az első ötéves terv folyamán (1950 januárjától) mindez maradéktalanul kiépült.

A gazdaságpolitika és az alkalmazott modell kétségkívül elősegítette a gyors iparosodást (az erőltetett felhalmozás és az egyoldalú fejlesztési politika érvényesítése révén). Az ipari termelés megkétszereződött, Magyarország rövid idő alatt ipari-agrár országgá változott. A sztálini modell Magyarországon is a felülről végrehajtott, kíméletlen eszközökre épített, különlegesen gyorsított modernizálás jellegzetes érvényesülése volt. A falusi tömegek városba és iparba „terelése", a foglalkoztatási és településszerkezet drámai átalakítása, az ipari foglalkozás és városi település rohamos térhódítása együtt járt a modernizálás oktatási bázisának rohamos kiszélesítésével is. Ez, az iparosítás közvetlen érdekein túl, a deklarált szocialista célok, a társadalmi egyenlősítés útját, a „kulturális forradalom" kibontakoztatását is egyengetni volt hivatott. A nyolcosztályos általános iskola bevezetése és kereteinek gyors, túlnyomó részben megvalósított kitöltése az analfabetizmus újratermelődését minimálisra zsugorította. Ugyanakkor – Európa nyugati feléhez képest 1-2 generációs késéssel – megindult a középfokú oktatás tömegessé szélesítése (ami a korábbi szűk elitképzés minőségi hanyatlásával is járt). A legnagyobb áttörést a felsőoktatás tömegessé tételének megindítása, a hallgatók létszámának mintegy megtízszerezése jelentette. Mindez a korábban ezen oktatási szinteken alig található munkás- és parasztfiatalok tömeges bevonását eredményezte. E rendkívüli horderejű társadalmi igazságtevést ugyanakkor káros szűkkeblűséggel rontotta az, hogy a régi uralkodó elit mellett egyben a középrétegek tehetséges gyermekeit is kirekesztették, illetve erőteljesen visszaszorították, s ez új társadalmi igazságtalanságokat szült.

Valóságos tömegmozgalmat bontakoztattak ki a népművelődés előmozdítására, a kultúra terjedése érdekében. Ezt radikális árpolitikai lépések, a kulturális fogyasztás erős szubvencionálása volt hivatott elősegíteni. A színház és a könyv valóban tömegfogyasztási cikké vált, s bár rendkívül egyoldalú értékelveket képviselt, sőt sok értéket kirekesztett és pusztított is, vitathatatlanul segítette a tömegek művelődését. Ez nemcsak a művelődési szint emelését mozdította elő, hanem a társadalmi egyenlőség útját is kedvezően egyengette. Ehhez járult a korábban csak kiváltságos munkás- és alkalmazotti rétegeket megille-

tő társadalombiztosítás, az ingyenes egészségügyi ellátás gyors, hamarosan a városi lakosság legnagyobb tömegeire való kiterjesztése. Mindezen folyamatok jól szolgálták a szocialista irányú átalakulást, és annak legnagyobb sikerét jelentették. Ehhez természetesen a szélsőséges társadalmi különbségek lerombolása, a tulajdonviszonyok földreform és államosítás útján történő átalakítása adta meg a valóságos bázist.

E folyamatok hatására megszűnt, már a felszabadulást követő első évtizedben, a korábbi szélsőséges-kasztos társadalmi elkülönülés Magyarországon. Ez a korábban jellegzetesen immobil társadalom ugrásszerűen megnövekedett mobilitásával párhuzamosan zajlott. Mindkét vonás a társadalmi modernizáció kiemelkedő vívmányaként minősíthető.

A viszonylagos szegénység közegében a társadalmi egyenlősítés egyúttal elkerülhetetlenül a korábban kedvezőbb helyzetben lévő rétegek süllyedésével járt együtt. Ez utóbbi nemcsak a korábbi uralkodó osztályokra igaz, hanem a középrétegekre, az értelmiségre, sőt a legkvalifikáltabb szakmunkásrétegre is. E fontos és értékes társadalmi rétegek nagyobbrészt rosszabb helyzetbe kerültek, mint a háború előtt, s ez áll mind anyagi helyzetükre, mind társadalmi presztízsükre nézve. A politika tudatosan vállalta az ilyen jellegű átrétegző hatásokat, hiszen a magyar társadalom legelesettebb, legelhanyagoltabb rétegeit kívánta tömegesen kiemelni korábbi helyzetéből, s nem kevésbé célozta megtörni, sőt mielőbb kicserélni a korábbi középrétegeket és értelmiséget. Az osztálypolitika e karakterisztikus vonásai azonban, miközben a társadalom forradalmi „átforgatását" szolgálták, nélkülözhetetlen ösztönzéseket öltek ki, s az egészséges „felfelé törekvés", magasabb kvalifikáció, több tudás és nagyobb szakértelem igénye ellen hatottak, úgyszólván „gyanússá" degradálva ezen kategóriákat.

A gazdasági működés ellentmondásai, az eluralkodó érdektelenség – az elért előrehaladás ellenére – természetszerűen súlyosan pazarló gazdálkodásra vezetett. A nemzeti jövedelem rendkívüli áldozatokkal elért növekedésének mintegy negyede elfolyt a pazarlás különböző csatornáin. Általánossá vált a hiány. Átmenetileg még az élelmiszerek adagolását is be kellett vezetni. Ijesztő mértéket öltött a minőséghanyatlás. A beruházások rendkívül elhúzódtak. Az ipar mennyiségi növekedéséért a többi ágazat fokozódó lemaradásának árát is meg kellett fizetni. A kétségtelenül gyors ipari növekedés ebből fakadóan részben csak látszatra volt olyan gyors, a valóságban az egyéb területek elhalasztott fejlesztése biztosította a gyorsaságot, amit hosszabb távon az ipar elkerülhetetlen lefékezésével kellett (volna) pótolni.

A modernizálás alkalmazott mintájának megfelelően mindez felülről

kezdeményezett, sőt diktált módon valósult meg. A társadalom és az egyén javát szolgáló intézkedések is a mindenható párt és állam paternalista gondoskodásának formáját öltötték.

A „szocialista eredeti tőkefelhalmozás" feszített-erőltetett fejlesztési politikája és szigorúan dirigált hadigazdasági rendje *minden* vonatkozásban, a gazdaság mellett a társadalomban és a politikában is együtt járt a konzisztens, bürokratikusan centralizált működés megvalósulásával. Nemcsak a tervezés, hanem a szocializmus úgyszólván általános „utasításos rendszere" jött létre, melyben a monolitikus párt uralkodó vezérkarának (és nem is vezető testületeinek) utasításait erős központi apparátus továbbította, nemcsak a párt szervezeteihez, de a megtartott vagy létrehozott társadalmi szervezetekhez és az államapparátushoz is. Ez utóbbiak e központi döntések és utasítások önállótlan, szolgai végrehajtóivá váltak.

De ugyanilyen közvetítéssel, hatalmi eszközökkel rendelték alá a társadalmat, a kisebb közösségeket és csoportokat, illetve az egyéneket is a központi utasítások végrehajtásának. Ez egyaránt igaz a paternalista népboldogító – „az emberek szándékai, akarata ellenére is javukat szolgáló" – törekvésekre, az egészségvédelmet (és katonai felkészítést) segítő MHK-mozgalomra, vagy az „egészségesnek", „nevelő-mozgósító erejűnek vélt" művészeti irányzat, a „szocialista realizmus" kötelezővé tételére.

Ez a hirtelen hatalmi-politikai és egyben művelődéspolitikai fordulat azonnal megtörte a népi demokratikus átalakulás háborút követő éveiben lehetővé vált sokszínű progresszív szellemi áramlat homogenizálódási folyamatát. A dialógus szellemét a konfrontáció váltotta fel. A hatalom monopolizálását a szellemi életben is követte az alternatív irányzatok kiszorítása, a kultúra etatizálása, amit ez esetben is erős intézményi centralizáció kísért. Az MDP kultúrpolitikájának (Révai József irányította) zsdánovista fordulata a művészetek számára kötelező irányzatot írt elő, a legszigorúbban eltiltva a „dekadens", „pesszimista", „formalista", „absztrakt" tendenciákat. Mindez nemcsak a valós vagy annak kikiáltott ellenfelek kiszorításával járt, hanem a mozgalom legerélyesebb megrendszabályozásával és a befogadó, népfrontos, demokratikus irányzatok elutasításával. A „Lukács-vita", a „Déry-vita" egyértelmű irányjelzőnek bizonyult. Madách és Bartók letiltása a színpadokról jelezte a tiltások rendkívüli szűkkeblűségét.

Ekkor jött létre tömegesen a pártértelmiségnek az a típusa, amelyik szellemi és erkölcsi autonómiáját feláldozta a párt céljainak oltárán, és befolyását nem saját szellemi autoritása, hanem a nómenklatúrában elfoglalt helyzete határozta meg.

Az egész kulturális szférát alárendelték a sztálini „nevelési diktá-

tum" céljainak és ideológiájának, a társadalmi tudat gyors és gyökeres átformálása, az „új ember" kialakítása programjának. A valóságban e program végrehajtása lehetetlennek bizonyult. Legfeljebb vulgáris sematizmusra, vértelen, propagandisztikus apológiára futotta. Az „ideológiai munka gyengesége" pedig a politikai vezetés állandó panasza lett, hiszen a valóság ellenállását saját voluntarizmusukkal szemben mindig újra „nevelési" problémaként fogta fel.

A néptömegek tudata átformálásának nevelési programjában megkülönböztetett szerep jutott a materialista világnézet terjesztésének. Az egyház anakronisztikus politikai és szellemi hatalmának megtörése időszerű és sikeres törekvés volt, mely hozzájárult a magyar társadalom szekularizálásához, az uralkodó vallási ideológia visszaszorításához. Az ötvenes évek harcias, vulgáris ateizmusa azonban a világnézeti ellentéteket közvetlen politikai jelleggel fogta fel, s a politikai konformitás követelményéhez a „megtérést", az ideológiai konformitást kapcsolta.

A kultúrpolitikai „térítés" légköre bizalmatlansággal vette körül az ideológiailag nem „besorozható" értelmiségieket, s bár az állami intézményrendszer útján lojalitásuk biztosítható volt, a párt politikájának értelmiségi bázisát jelentősen leszűkítette. Az utasításos tervezés, az önszervező társadalmi mozgalmak legszigorúbb eltiltása vagy a művészeti ízlésdiktátum tehát egyaránt szervesen illeszkedett e társadalmi-politikai-gazdasági modellbe.

Az „abszolút központi akarat" érvényre juttatásához azonban sem az utasítás, sem a tömegmozgósítás és koncentrált erkölcsi ráhatás nem volt (és nem is lehetett) elegendő, hiszen ezzel az el nem ismert csoportos és egyéni érdekek tömege állt szemben. A szocializmus „utasításos modelljé"-nek „ultima ratiója" tehát az erőszak volt, a legalizált vagy nem legalizált rendőrségi, bírósági, fegyelmi eljárás, a tiltás, a megfélemlítés és a megtorlás. A „sztálini modell"-ben tehát a diktátum és a terror nem véletlenszerű vagy egyéni indítékú „kinövés" (magyar vonatkozásban nem csupán egy mindenre elszánt klikk gátlástalansága, amely nélkül természetesen lehetetlen lett volna e modell tűzzel-vassal történő meghonosítása, sőt igen sok vonatkozásban e feladat „túlteljesítése"), hanem a rendszerből fakadó logikus következmény. A koncepciós perek mintegy 100 halálos áldozata és több száz bebörtönzöttje, a több mint 5 ezer főt sújtó internálási eljárás, a 15 ezer kitelepített és a több mint félmillió falusi elítélt jelzi e tényt.

Igaz, hogy mindez szigorú „rendet" biztosított, de egyben mindenféle kontrollt is megszüntetett, s ezzel megsemmisítette az önkorrekció lehetőségét is. A működés rendjéhez éppen ezért a nemkívánatos jelenségek elleplezése, a nyilvánosság teljes kizárása is hozzátartozott.

Mindez azonban előbb-utóbb elkerülhetetlenül szétzúzta a társadalmi-politikai átalakulás tömegbázisát és tömegtámogatását. A politikai hatalom és a társadalom elidegenedett egymástól. Az MDP valódi tábora a sok százezres taglétszám ellenére is összeszűkült. A torzulásokat „a történelmi átalakulás átmenetileg elkerülhetetlen" mellékterméként ítélő, magát is áltató, jóhiszeműen hívő párttagság mellett erősödött a karriervágyó és privilegizált haszonélvező csoportok és fanatikus vak hívők szerepe. A felszínen ez hosszabb ideig nem volt igazán kitapintható az önáltató hinni akarás és a megfélemlítés bonyolult „bázisteremtő" hatásai következtében.

Az elkeseredettség és a szocializmus kompromittálása azonban egyre súlyosabb felszín alatti feszültségeket halmozott fel.

A gazdasági bajok, a súlyos ellátási zavarok, a törvénytelenségek és erőszak sok indulatot felhalmozó jelenségei mellett fontos szerepet játszott a nemzeti önérzet megsértése is. Az internacionalizmus hamis értelmezése, a Szovjetunió szolgai másolása és őszintétlen dicsőítése rendkívül szerencsétlenül ötvöződött a magyar nacionalizmus jó szándékú, de elhibázott s inkább irritáló ostorozásával. A magyar kommunista mozgalom a második világháború után nem tudott megbirkózni a nemzeti kérdéssel. A „fasiszta nemzet" hamis végletéig önkorbácsoló múltértékelés együtt járt az első és második világháború utáni valós nemzeti sérelmek, kitelepítések, kisebbségi gondok elhallgatásával, s a sztálini ideológiával szervesen összekapcsolódó felszínes „nemzeti-népi" purifikációval. Kozmopolitaként, dekadensként tiltották és üldözték a mindennapi kultúra nemzetközi eredetű jelenségeit, a modern zenét, táncot, öltözködést vagy hajviseletet. Szélsőséges nyelvi tisztogatással igyekeztek irtani az idegen szavakat, s a rádió zenei műsoraiban a mozgalmi dalokkal azonos preferenciát biztosítottak a népdaloknak. Mindezt a nemzeti büszkeség kezdetleges és hamis historizálással összekapcsolt ápolása egészítette ki.

Ezer év történetéből historizáló hamisítással a „haladó hagyományok" egyoldalúan kiragadott és láncra fűzött vonulatát emelték ki, miközben aktuálpolitikai vagy merev-dogmatikus ideológiai megfontolásból szűkkeblűen kivetették belőle a nemtetszőnek ítélt folyamatokat vagy személyeket. A szomszédos népekkel való megbékélés nemes törekvését ugyancsak a súlyos és jelenig nyúló konfliktusok elhallgatásával és a „közös haladó küzdelmek" epizódjainak tartalmatlan kiragadásával vélték megvalósíthatónak. A feldolgozatlan kérdések szőnyeg alá söprésének törekvése egyaránt a hallgatás leplét borította sokszázezer magyar zsidó meggyilkolására, s ebben a politikai és társadalmi felelősség kérdésére, csakúgy, mint a második magyar hadsereg pusztulására. A politika és a közérzet zavarára utal, hogy a ma-

gyar áldozatok emlékére egyetlen emlékmű sem épült, miközben minden helyiségben felállították a felszabadító harcokban elesett szovjet katonák emlékműveit. A felszín zajos propagandája, tolakodó jelszavai és agresszív népnevelése ellenére a tömegek nézetei, átélt tapasztalata és szűk családi-baráti körben vallott véleménye számos kérdésben gyökeresen eltért a „hivatalos" álláspontoktól, melyeket a nyilvánosság előtt, az iskolában a várakozásnak megfelelően visszhangoztak. E jellegzetes kettősség sajátos nemzeti skizofrénia forrásává vált.

A kiskorúnak tekintett és kezelt társadalom, az életszínvonalának alapos megnyirbálása és az örökös normafeszítések által elkeserített munkásság, a meggyötört falu és a megalázott értelmiség nagy tömegei egyre jobban elfordultak a hatalomtól, melynek – valódi tömegszervezetek hiányában – egyre kevésbé volt valóságos útja-kapcsolata a tömegekhez. A kiegyenlítés és megoldás keresésére, a párbeszédre fokról fokra megszűnt minden lehetőség.

A magyar gazdaságban súlyos egyensúlyzavar támadt. Szélsőséges növekedési ingadozások – egyes évek kiugró növekedését más évek abszolút visszaesése követte menetrendszerű váltakozással – váltak jellemzővé. A szavak és tettek egyre élesebben váltak el egymástól. Az életszínvonal súlyos hanyatlása ellenére a beszédek, a sajtó, a házi agitációra járó „népnevelők" ennek éppen az ellenkezőjét hirdették. Az állandó sikerpropaganda ellenére a súlyos kudarcokkal hamarosan szembe kellett nézni.

A válság kibontakozása: 1953–1956

Az addigi politika tarthatatlansága a különlegesen kritikus 1952-es évben már egyre nyilvánvalóbbá vált, s a kudarc kimondására Sztálin 1953 tavaszán bekövetkezett halála és a Szovjetunióban ennek nyomán meginduló változások lehetőséget is adtak. Mi több, a magyar politika pályamódosítását éppen a Sztálin utáni szovjet vezetés kezdeményezte. Rákosit Moszkvába rendelték, megszabva, hogy kiket vigyen magával, s bizalmas tárgyaláson élesen elítélték az MDP politikáját, egyben megjelölték a változtatás irányát és az ahhoz szükséges személyi változások körét. Ez vezetett a KV 1953. júliusi állásfoglalására, a személyi változásokra (Nagy Imre miniszterelnöki kinevezésére) és „új kurzus" meghirdetésére.

A júliusi határozat elítélte a klikkuralmat, a törvénytelenségeket, a bürokratikus-diktatórikus uralmi és benne a gazdaságirányítási rendszert. Elítélte az erőszakos kollektivizálást, a mezőgazdaság és a lakos-

ság életviszonyainak alárendelését az iparosítás érdekeinek, s nagy nyomatékkal állította előtérbe az életszínvonal és ellátás javításának, a fogyasztási iparágak és a mezőgazdaság fejlesztésének céljait, valamint az erőszakkal szervezett szövetkezetekből való szabad kilépést. Viszont a tervezési-irányítási rendszert – még természetesen azonosítva a szocializmussal – illetően csak annak ésszerűbb működtetésére, a túlzott bürokrácia leépítésére, s ezzel is összefüggésben, a kötelező tervutasítások számának csökkentésére születtek javaslatok. A gyakorlatban végrehajtott „racionalizálás" csak átmeneti létszámleépítést eredményezett. 1954-től azonban megindultak a közgazdasági kutatások és viták, s hamarosan megszülettek a sztálini gazdasági modell bírálatai és átfogó átalakítási javaslatai is.

Elvileg esély nyílt arra, hogy az előző évek súlyos torzulásait korrigálják, bűneit jóvátegyék, s ennek alapján helyreállítsák a társadalom bizalmát. E lehetőség megvalósítását azonban alapvetően akadályozta, hogy miközben a szovjet politika kezdeményezte a változtatásokat, szűk látókörű érdekérvényesítése jegyében továbbra is ragaszkodott a befolyása biztosításához legmegbízhatóbbnak tartott régi vezetés, Rákosi és Gerő hatalmon maradásához. Ennek következtében az MDP vezetése 1956-ig az érdemi változtatásnak sikerrel állt ellen, s legfeljebb az átalakítás látszatát akarta kelteni. A valóságban csak a rájuk kényszerített korrekciókra vállalkoztak. Az 1953–54-es jelentősebb változtatások után 1955 márciusában azután ismét visszazökkentek a korábbi kerékvágásba.

A Rákosi–Gerő-féle vezetés a gazdaságpolitika és tervezési rendszer változatlan érvényességén belül csak a túlfeszítés hibáját ismerte el, s mindaddig, amíg döntő szava volt, az ütem szerény mérséklésén túl másra alig volt hajlandó. (Az elkészített második ötéves terv előirányzatai világosan tükrözték ezt.) A törvénytelenségek áldozatainak, kárvallottainak rehabilitálása elhúzódott, részlegesen került csak napirendre, a konzekvenciák levonása pedig teljesen elmaradt. A falu „rehabilitálása" ugyan megindult, de ebben is visszafordultak. Az erőszakos szövetkezetesítés és a „falusi osztályharc" élezése – „a kulák kuláklista nélkül is kulák marad" jelszó jegyében – is újraindult.

Elkerülhetetlenné vált a politikai vezetésen belüli harc kiéleződése. Nagy Imre és a körülötte formálódó reformszárny a szocializmus erőteljes megújulásáért szállt síkra. Bár átalakítási elgondolásaik csak fokozatosan bontakoztak ki, egyre inkább az emberközpontú, demokratikus szocializmus programját formálták. Nézeteik a szocializmusról ez időre a sztálini felfogástól már gyökeresen eltértek. Az egy évvel korábbi álláspontokkal szemben már nemcsak az alkalmazott politikát, de az intézményrendszert is változtatni akarták, sőt eljutottak a több-

pártrendszer gondolatáig is. 1954 októberében a Politikai Bizottságon belüli viták a KV elé kerültek, és itt döntő többséggel Nagy Imre reformvonalát fogadták el.

Mindez a szovjet pártvezetés bizalmatlanságát váltotta ki. s 1954 végén ismét kirendelik a magyar vezetést és Nagy Imrét önkritikára szólítják fel, melyre ő nem vállalkozik. A szovjet vezetésen belüli személyi változásokat (a Nagy Imrét támogató Malenkov vereségét) kihasználva azután a Rákosi–Gerő-klikk 1955 elejére külső segítséggel ismét felülkerekedett, s a korábban a reform mellett kiálló KV – minimális ellenállással – most újra felsorakozott Rákosi konzervatív vonala mellé. Nagy Imrét eltávolítják. Rákosiék győzelmének azonban nagy ára volt: az MDP egyre mélyülő, súlyos válságba zuhant. Az eredetileg belülről-felülről indított megújulás korlátai ugyanis nyilvánvalóvá váltak, és áttörhetetlennek bizonyultak. Megindult a pártellenzék szerveződése, s a reformtábor jelentős, a börtönből frissen szabadult, nagy tekintélyű személyiségekkel gyarapodott. A pártértelmiségnek a megújulás mellett kiálló része kiszorult a hatalmi centrumból, és egyre inkább szembefordult a vezetéssel.

Ez a folyamat különösen az SZKP XX. kongresszusa után gyorsult fel. Rákosi hiába igyekezett bizonygatni, hogy a kongresszus az ő politikai vonalát igazolta, ennek éppen az ellenkezője vált nyilvánvalóvá.

Amilyen mértékben a központi hatalom elbizonytalanodott és világossá váltak a felülről vezérelt ideológiai integráció korlátai, továbbá tudatosult az ideológiának az értelmiség feletti politikai kontroll eszközeként játszott szerepe, intellektuális válság alakult ki. Az új értelmiség, mely a kultúrforradalom véghezvitelének pátoszával működött közre, az átalakítási folyamatokban morális válságba jutott. Az alkotó értelmiség egyre jobban elidegenedett az elmozdulásra képtelen politikai rendszertől. Miközben a Petőfi-kör vitáiban, egyes pártszervezetekben és informális körökben a legfontosabb társadalmi kérdések kerültek terítékre, a szocializmus megújítására törő erők a párton belül nem tudtak érvényesülni. Végzetes polarizálódás indult meg.

Ez időtől elkerülhetetlenné vált a pártvezetés szemben álló szárnyainak elkeseredett küzdelme. A pártellenzék egy része (olyan vezető egyéniségek, mint Kádár János, Münnich Ferenc, Mező Imre) az őszinte és mély megújulást hosszú ideig a pártfegyelem és egység szem előtt tartásával kívánta elérni, és a párton belüli vitát nem akarta „kivinni az utcára". Az erők integrálására képes pártcentrum nem jött létre, s ez közrejátszott a széthullási folyamat megállíthatatlanná válásában.

Érdemi átalakulás és megújulás nélkül 1953 után a jórészt színfalak mögött játszódó hatalmi küzdelmek kimenetelét a változatlan politikai

szerkezetben a társadalom nem tudta érdemben befolyásolni. A politikai kötélhúzás és cikcakkok éveiben azonban egyre jobban meglazultak az államhatalom eresztékei. Mindjobban eluralkodott az alapvető elégedetlenség, melyet a politikai légkör bizonytalansága is táplált, a határozatlan engedmények pedig nem elégítettek ki.

A szocializmus sztálini modelljét – melyet korábban leginkább csak a szocialista átalakulás különböző színezetű polgári ellenzői opponáltak – a magyar társadalom és politikailag legtudatosabb csoportjai 1953 és 1956 között már tömegesen elutasították, s ebben a nép legszélesebb rétegeinek – még „csendes többségének" is – feltétlen támogatására számíthattak.

Megindultak, de meddőek maradtak a viták a társadalom minden szféráját – az irányíthatatlanná vált tervutasításos rendszertől a kultúrán és a mezőgazdaságon át a formálissá merevedett tömegszervezetekig, az eltorzult sajtóig és a „gleishschaltolt" társadalomtudományokig – átható válsághelyzetből való kibontakozásról. Míg 1953-ban az őszinte fordulat, a személyi konzekvenciák levonása és a radikális reform valóban megnyithatta volna az utat a békés megújuláshoz, 1956-ra a válság egyre inkább kezelhetetlenné vált. Rákosi taktikázása végül is szétverte a milliós létszámú MDP-t.

Még 1956 júliusában sem került sor valóságos fordulatra. A – részben kompromittált, részben tapasztalatlan emberekből álló, az uralkodó klikktől erősen függő – Központi Vezetőség Rákosi Mátyás távozásába is csak A. Mikoján személyes fellépése nyomán egyezett bele. A rendszer stabilitását – mind a változásokba a legközvetlenebbül beavatkozó szovjet pártvezetés, mind az MDP vezető testületeinek többsége – csakis az alapvető kontinuitás keretében látta biztosítottnak. Ezért Rákosit menesztve, szovjet javaslatra az előző bűnökért és hibákért a felelősségben vele osztozó, az alapvető változatlanságot jelképező Gerő Ernőt jelölték és választották meg első titkárnak.

A júliusi KV-ülés helyzetelemzése (Hegedüs András előadói beszéde) nem ment túl érdemben a Rákosi-csoport addigi, felszínes és leplező nézetein. Megoldási javaslatai az érdemi változást helyettesítő felületi korrekcióknál rekedtek meg. Valódi kiutat – bár ezt 1956 után gyakorta, de megalapozatlanul hangoztatták – sem a gazdaságban, sem a politikában nem tudott kijelölni. A változás személyi garanciáit – Rákosi lemondatása ellenére – nem teremtette meg.

Az 1948 és 1956 közötti időszak (az „ötvenes évek") súlyosan ellentmondásos periódussá vált legújabb kori történelmünkben. Utólag is elkerülhetetlenül fel kell tenni a kérdést (ami a kortársakat is erősen foglalkoztatta), hogy vajon a súlyos hibák és bűnök ellenére is a szocializmus felé vezető folyamatok bontakoztak-e ki, vagy fatális kitérő-

ről, a szocializmust kompromittáló úttévesztésről volt-e szó. E kérdésre a válasz csakis a szocializmus fix, normatív meghatározhatósága esetén lehetne egyértelmű és kategorikus. Aki például a szocializmust (illetve annak megalapozását) azonosnak tekinti a magántulajdon felszámolásával és az állami tulajdon következetes kiépítésével, valamint a szövetkezetesítéssel, továbbá a jövedelmi és fogyasztási egyenlősítéssel (beleértve a kulturális-oktatási „fogyasztás" demokratizálását), az – a koncepciós perek, tömeges törvénytelenségek, a demokrácia jogi-intézményes rendjének felszámolása, az emberi jogok semmibevétele és a társadalmi önszerveződés útjának teljes eltorlaszolása, valamint a gazdaságpolitika hibái, bürokratikus-utasításos rendje és az életszínvonal súlyos hanyatlása ellenére is – a szocializmus nehéz (és részben szubjektív okok következtében felesleges), áldozatokkal járó és hibákkal torzított szakaszának ítélheti az ötvenes éveket.

Aki viszont *elsősorban* az egyén kiteljesedésében, a társadalomra telepedő, elidegenedett, az uralkodó osztályokat szolgáló bürokratikus hatalmi szervezet, az állam visszaszorításával kibontakozó társadalmi önszerveződésben, vagyis a társadalom és egyén felszabadulásában és az anyagi alapzatú demokrácia tőkés viszonyok között nem lehetséges kibontakozásában látja a szocializmus felé vezető egyedüli utat (melyhez a köztulajdon megvalósítása csak eszköz és nem cél), az az „ötvenes éveket" történelmi úttévesztésben marasztalhatja el.

A lejátszódó folyamatokat azonban nemcsak a szocializmus, hanem a történeti fejlődés jellegzetességei folytán hiányos társadalmi, gazdasági és politikai modernizáció kibontakoztatása szempontjából is értelmezni kell.

A végbement átalakulás a gyenge-közepesen fejlett Magyarországon az „eredeti tőkefelhalmozás" alapján végrehajtott gazdasági-társadalmi modernizáció vitathatatlanul fontos vívmányait hozta létre: a (szerkezetében ugyan korszerűtlen) nagyipart, az immobil, tradicionális társadalom merev, kasztos kereteinek feltörését és a nagyszabású foglalkozási-települési átalakulásokat. A 20. század második felében azonban a modernizáció legfőbb új tényezőjévé az infrastruktúra megújítása s ezzel összefüggésben az ún. emberi tényezők kibontakoztatását szolgáló infrastrukturális területek fejlesztése vált. Az alkalmazott fejlesztési modell e kibontakozó új követelményt nemcsak negligálta, de azzal homlokegyenest ellentétes irányban indult el. A modernizációs folyamat ugyancsak nem terjedt ki, sőt ellentétes volt a demokratikus-intézményes politikai modernizáció követelményeivel. Az elmaradottabb társadalmakra jellemző autokratikus-abszolutista, túltengő államhatalom visszaszorítása, a demokratikus társadalom és intézményrendszer kiépítése, az egyén és társadalom nagyobb fokú felszabadítá-

sa nemcsak elmaradt, de a kedvezőtlen elmaradottsági vonások egyenesen felerősödtek.

Mindezt figyelembe véve, az ötvenes évek – súlyos kényszerek, diktátum és erőszak révén – egyrészt vitathatatlanul elindította az eredeti tőkefelhalmozásos modernizáció, a társadalmi mobilizáció és egyenlősítés fontos, bár az élő generációk számára nehéz megrázkódtatásokkal és terhekkel járó kibontakoztatását, s ebben fontos részeredményeket, sőt történelmi vívmányokat is elért. Másrészt az iparosítás elhibázott szerkezeti iránya, az egyre fontosabbá váló világgazdasági integrációból való kiszakadás, a korszak követelményeit szem elől tévesztő egyoldalúság az infrastruktúra fejlesztésének „elnapolása" révén folytathatatlanná tette ezt az utat. A bürokratikus-diktatórikus-abszolutista etatizmus pedig gyökeresen ellentétes volt a modern társadalom és politika követelményeivel, és magától értetődően súlyos akadályokat állított a modern társadalom és államfejlődés s még inkább a szocialista irányú fejlődés útjába. Ebben a vonatkozásban egyenesen társadalmi formációtévesztésről is beszélhetünk.

1956. október 6-án Rajk László ünnepélyes, rehabilitációs temetése, melyen a párt és kormány – a megújulás valódi cselekedetei hiányában – sikertelenül igyekezett magát elhatárolni az előző évek bűneitől, a Rákosi-rendszer (és annak Gerő-féle folytatása) morális-szimbolikus temetésévé vált.

Az alig több, mint két hét múlva bekövetkező történelmi dráma, melynek során a lakosság széles tömegei sorakoztak fel az ötvenes évek rendszere ellen, maga is több értelmet nyert és többféle törekvést foglalt magában.

Az 1956. októberi népfelkelés

A kibontakozás spontán útkereső törekvései időközben messze túlhaladtak a pártvezetés tétova és ellentmondásos lépésein. Az egyetemi hallgatók reformkövetelései – a Sztálin-szobor szimbolikus eltávolítása, Nagy Imre miniszterelnöki kinevezése, a törvénytelenségekért felelős személyek bírósági felelősségre vonása mellett – már a szovjet csapatok kivonását és a többpártrendszer visszaállítását is megfogalmazták.

A változtatás igénye elementáris volt. Ennek (sokféleképpen megfogalmazott) programjára, a viszonylag szűk értelmiségi csoportok által egyre zajosabban képviselt követelésekre a látszólag még csendes, de nagy tömegeiben megsértett, megrövidített, megszégyenített és elkeseredett tömegek már nagyon is felfigyeltek, s tisztázatlan nézetekkel.

különféle törekvésekkel és célokkal, de az elszánt és egyértelmű változtatás igényével a döntő pillanatban maguk is kiálltak értük.

A tömegkapcsolatait elvesztő hatalom a vele szembeforduló erőkkel oly hosszú ideig nem volt hajlandó a párbeszédre, hogy ez egybemosta a különböző arculatú társadalmi csoportokat, és egységbe sodorva állította szembe őket a merev, változtatni képtelen pártvezetéssel és kormánnyal. E politikai földcsuszamlás gyakorlatilag a pártot is kettészakította, s a megújulást követelő tagság és pártértelmiség szembefordult a konzervatív vezetéssel, ami a hatalmas tömegpártot cselekvőképtelenné tette, megbénította.

A sorozatos hibák, a bizonytalankodás és szétesés, a vezetés felé áramló elementáris, de eredménytelen tömegkritika közegében, a leküzdhetetlennek tűnő régi megoldások és reagálások hatására került sor az elemi erejű október 23-i tömegtüntetésre, majd aznap este „a kritika fegyvere" helyett már a „fegyverek kritikájára", ami a kormányzat, a fennálló államhatalom elleni népfelkelés kirobbanásához vezetett.

A Gerő–Hegedüs-kormányzat tehetetlenségében azonnal a szovjet csapatok beavatkozását kérte, s ezzel a nemzeti érzelmeiben amúgy is erősen sértett tömegek számára a felkelés nemzeti függetlenségi küzdelemmé vált. Ezzel együtt elementáris erővel jutott kifejezésre a tömegek szembefordulása az önkénnyel, tiltakozása az életviszonyok romlása ellen. Rákosi és Gerő sztálinista rendszere ellen az utcára vonuló egyetemistákhoz október utolsó hetében hatalmas munkástömegek csatlakoztak. Ezt mind a harcokban való részvétel, mind a tartós és egységes, politikai tömegsztrájk kellőképpen demonstrálta. A munkásság nemzeti és demokratikus követeléseit a budapesti és vidéki városi tömegmozgalmak egyértelműen megfogalmazták.

Az október 23-át követő két hétben a nemzeti és demokratikus törekvések mellett sokféle erő és célkitűzés keveredése vált jellemzővé. A felkelés kirobbanásakor meghatározó erőt jelentett s mindvégig erőteljesen jelen volt a szocializmus megújításának, demokratikus, gyökeres reformjának alapvető törekvése. Másoknál az 1945 utáni plebejus népi-demokratikus hatalmi formációhoz való visszatérés szándéka jelentkezett. Ezek mellett megjelentek az alig több mint egy évtizede megbukott rendszer restaurálásának vagy modernizált, a nyugati parlamentáris polgári demokráciák formájában történő visszaállításának erői. Felbukkantak továbbá a konzervatív-nacionalista és szélsőjobboldali, antikommunista, illetve horthysta keresztény-nemzeti kurzus szélsőségei. Az üzemekben és az utcán nagy szerepet játszottak a deklasszálódott, korábbi pozícióiból kiszorított, továbbá a börtönökből kiszabadult, revansvágyó, lincselő (részben lumpen) elemek is. A szélső-

séges erők, a szocializmusellenes csoportok biztatást kaptak a nyugati rádióadók uszításából, hiszen azt hitték, hogy a Szabad Európa vagy az Amerika Hangja helytállásra, kitartásra buzdító felszólításai a nyugati katonai beavatkozás és támogatás ígéretét is jelentik.

A felkelés sokszándékú és részben sodródó tábora úgyszólván csak a szocializmus addig uralkodó sztálini modelljének talpazatáról való ledöntésében és szétzúzásában volt közös platformon. Ezen túl azonban már szélsőségesen megoszlott e tábor. A közösségi tulajdon fenntartása, a demokrácia és a szocializmus egyesítése mellett jelentkeztek más törekvések, így: a földreform (Mindszenty hercegprímás nyilatkozatában bejelentett) megkérdőjelezése, az európai és közép-kelet-európai politikai adottságok – melyeket az Egyesült Államok is elfogadott, s erről a nyilvános uszító propagandája ellenére a szovjet vezetést időben tájékoztatta –, azaz az ország geopolitikai meghatározottságainak irreális és veszedelmes tagadása, utcai lincselések és valóságos pogromhangulat felkorbácsolása egyaránt jelen volt. Október–november fordulóján Németh László az 1919-et követő fehérterror megismétlődésének veszélyére hívta fel már a figyelmet.

Ebben a rendkívül nehéz és bonyolult, rossz örökségekkel terhelt helyzetben a Nagy Imre-kormány nem állt a helyzet magaslatán. Állandó engedményekkel, a követelések nyomán végrehajtott újabb visszavonulásokkal nem tudta kielégíteni az utca igényeit, sőt inkább olajat öntött a tűzre. Inkább sodródott az eseményekkel, mintsem uralta azokat. Olyan kapituláns és ostoba nézetek is lábrakaptak, hogy „ha a tömeg fasizmust akar, akkor legyen fasizmus". A kormány ezekben a napokban már nem rendelkezett fegyveres erőkkel, hiszen azok – a kompromittált államvédelmi hatóságok karhatalmi egységei kivételével – zömében szétestek, vagy átálltak a felkelőkhöz. Új, kormányhű karhatalom gyors kiépítésére azonban érdemi kísérlet nem történt.

Az eseményekben rejlő fokozatos jobbratolódási tendenciák és november első napjainak felerősödő ellenforradalmi nyomása ellenére a keveredő *korrektív forradalom* és *ellenforradalom* szétválására és a folyamat jellegének az egyik vagy másik jegyében történő egyértelmű tisztázódására, „végleges" megszilárdulására azonban nem kerülhetett sor. Hozzá kell tenni: a korrektív forradalom–ellenforradalom ellentétpár annál is tisztázatlanabbul keveredhetett össze, mivel a megelőző időszak vitái sem tudták megteremteni a szükséges eszmei tisztázódást. A monolitikus állami tulajdon és politikai struktúra megkérdőjelezése, a második Nagy Imre-kormány napjaiban lejátszódott átalakulás e tisztázás hiányában egyaránt volt értelmezhető a sztálini szocializmusmodell feladásának, vagy – amennyiben e modellt magával a

szocializmussal azonosították, amint azt a korabeli ideológia képviselte – a szocializmus elárulásának és elvetésének.

A szovjet vezetés, feltehetően az október 30-i fordulat hatására, hamarosan ez utóbbi álláspontra helyezkedett. Igaz, hogy a Magyarországra küldött Szuszlov és Mikojan kényszerűségből megállapodott Nagy Imrével a szovjet csapatok Budapestről történő kivonásában és a kormány koalíciós átalakításában. Miközben azonban a magyar kormány és a felkelők rövidlátó módon „katonai győzelmüket" ünnepelték, megindult a szovjet katonai erők átcsoportosítása és a hatalom második katonai beavatkozással történő helyreállításának előkészítése.

Erre a világpolitikai helyzetben is sürgetést láttak, hiszen a kiéleződött és háborúvá fajult szuezi válság, melybe Anglia és Franciaország is beavatkozott, ismét fenyegetően kiélezte a világpolitika feszültségeit. Nyilván ez is befolyásolta az amerikai kormányzat álláspontját, amikor a „magyar kérdést", nagyhangú propagandája és fizetett rádióadóinak uszítása ellenére – mint Eisenhower elnök Hruscsovhoz küldött személyes üzenetében biztosította – „a szovjet blokk belügyének" tekintette, melybe nem kívánt beavatkozni. Ezek alapján a szovjet vezetés hosszas testületi vitákon, az álláspontok többszöri változtatásával, de végül a katonai vezetés három napon belüli rendteremtési ígéretétől meggyőzve, belső szuverén módon hozta meg döntését a második beavatkozásra. Ezt egyeztette a kínai és jugoszláv pártvezetéssel, és teljes egyetértésüket nyerte el. Mi több, ez utóbbi segítő közreműködést is ígért a Nagy Imre-kormány lemondásának rendezésében. E megoldással a többi szomszédos ország pártvezetői is egyetértettek.

November 1-jén Kádár János és Münnich Ferenc sem látott más megoldást, s a Nagy Imre-kormányból kiválva, a szovjet nagykövetségen folytatott tárgyalás után, Budapestet elhagyva létrehozta a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt.

3. A SZOCIALIZMUS KOMPROMISSZUMOS MEGÚJÍTÁSI KÍSÉRLETE (1956–1973)

Az új szakasz jellegzetessége

1956. november 4-én a második szovjet katonai beavatkozás lezárta az ellentmondásos tendenciáktól feszített s november első napjaiban kritikus helyzetet teremtő felkelést, s megteremtette a feltételeket a megelőző hatalom helyreállításához. Ebben az MDP korábbi reformszárnya, illetve pártellenzéke Nagy Imre körül csoportosuló és az MSZMP megalapításában meghatározó módon föllépő köreinek nem lehetett szerepe, mivel a szovjet beavatkozást nem voltak hajlandók tényként

elfogadni. (Nagy Imre a támadás megindulásakor a geopolitikai realitásokat és elemi nemzetközi politikai adottságokat figyelmen kívül hagyva, kizárólag morális indítékból deklarálta a Varsói Szerződésből való kilépést, és az ENSZ-hez fordult segítségért, majd közvetlen munkatársaival – a felajánlott menedéket elfogadva – a jugoszláv nagykövetségre ment.)

A konzervatív Rákosi–Gerő-csoport hatalomba történő visszaültetése viszont az őket elsöprő népharag szélsőséges, véres harcokban kifejezésre jutó megnyilvánulása után rendkívül megnehezítette volna a konszolidációt.

A hatalom újraszervezését – a kompromittált régi vezetés helyett – a korábbi pártellenzék Nagy Imre körül tömörülő csoportjától már 1956 tavaszától bizonyos vonatkozásban eltérő (amennyiben a párton belüli vitát nem az utca bevonásával megoldani kívánó), majd október végétől az addig lényegében egységes reformszárnytól elváló Kádár János–Münnich Ferenc vezette csoport hajtotta végre. Ehhez azonban mindkét irányban el kellett határolnia magát. A konzervatív régi pártvezetéssel szemben ezt megkönnyítette, hogy annak vezető személyiségei ekkor a Szovjetunióban tartózkodtak. A Nagy Imre-csoportot pedig a jugoszláv követségről való távozásuk után Romániában helyezték őrizetbe. (A jugoszláv kormány előzetesen írásos magyar kormánynyilatkozatot kért arról, hogy Nagy Imre és munkatársai a nagykövetségről bántódás nélkül visszatérhetnek családjukhoz. Amikor nem így történt, akkor az ígéret és megállapodás megszegése miatt tiltakoztak.)

A Kádár János vezette MSZMP és kormány mozgásterét, sőt az egész ezt követő korszakot természetesen meghatározta a hatalom helyreállításának módja és az ország elhelyezkedésének objektív külpolitikai meghatározottsága. Ez ugyanis, november 4-e után, változatlanul alapvető igazodást követelt a szovjet politika vonalához. S miután a Szovjetunióban Hruscsov rövid életű, ellentmondásokkal terhelt kísérlete ellenére az 1960-as évektől az 1980-as évek közepéig alapvetően posztsztálinista politika érvényesült, a sztálini szocializmusmodell gyökeres átalakítása, ennek ideológiai vagy gyakorlati elvetése és független politika alkalmazása lehetetlenné vált.

A posztsztálini korszakban lényegében változatlan formában maradtak fenn a sztálini modell intézményes és politikai szerkezetei, a monolitikus hatalmi struktúra, a bürokratikusan centralizált vezérlésű, ugyancsak monolitikus tulajdonszerkezet. Lényegében változatlanul kapcsolódott ehhez e modell legitimizációját szolgáló hagyományos ideológia. (Ezen nem változtat néhány fontos, korábbi tétel elvetése vagy korrekciója sem.) E régi kereteken belül azonban lényeges átala-

kulások mentek végbe, elsősorban az önkény, a törvénytelenségek felszámolása, a hatalom diktatórikus jellegének megváltoztatása. de egyben utópisztikus jövőorientáltságával szemben erőteljesebb emberközpontúságnak a kialakítása jegyében is. A korábbi modell intézményes politikai szerkezetének fennmaradása azonban számos tilalomfát állított, és szigorú korlátokat szabott a tartalmi változtatásoknak, egyben állandó „visszarendeződési" veszélyeket is tartósított.

Magyarországon azonban 1956 után nemcsak a posztsztálini szovjet keretek jelentettek áttörhetetlen korlátot. Miután az MSZMP és a kormány létalapját e korlátok elfogadása határozta meg, a hatalom megszilárdításáért kíméletlenül el kellett járnia a november 4-i realitások ellen bármilyen irányból és meggondolásból fellépő erőkkel szemben is. Kemény, súlyos megtorlások jelezték a reálpolitika kialakítási útját. 1957–58 folyamán a létért küzdő hatalom a megtorlások során a törvénysértéstől sem volt teljesen mentes. Különösen vidéken sok szubjektív elem és személyes leszámolási indulat is érvényesült. A mintegy 300 halálos ítélet jelzi a különleges keménységet.

A kívül-belül rendkívül elszigetelt és a szomszédos szocialista országoktól erősen függő magyar kormány hallatlanul nagy külső nyomásnak volt kitéve. Az NDK-tól Romániáig az egyes országok pártvezetései – saját belső stabilitásuk érdekeiből kiindulva – a vasszigorral végrehajtott megtorlás érdekében fejtettek ki nyomást. Egyes vezetők tízezrével igényelték az ítéleteket, s G. Georgiu-Dej budapesti látogatásakor a magyar KB összehívását kérte és ott fejtette ki, hogy sokkal szigorúbb megtorlásra lenne szükség. A Nagy Imre-féle csoporttal – mivel Nagy Imre romániai fogságában sem volt hajlandó lemondásával legitimizálni az új kormányt – ugyancsak kíméletlen leszámolásra került sor. (Ebben erőteljesen közrejátszott a Szovjetunióban és Kínában lejátszódott konzervatív fordulat és az ennek nyomán érvényesülő politikai presszió is, mely a Nagy Imre nevével is fémjelzett ún. nemzeti kommunizmus irányzatát minősítette a nemzetközi kommunista mozgalom jobboldali fő veszélyének.)

Az események menetében eleinte forradalomnak, majd hamarosan a minősítés elkerülésével, sajnálatos októberi eseményeknek nevezett felkelés később az egyoldalú ellenforradalom minősítést kapta, s Nagy Imrét és néhány legközvetlenebb munkatársát árulóként kivégezték. Miután ezek a lépések a párt reformszárnyának és az értelmiségnek jelentős csoportjait kirekesztették vagy távol tartották az MSZMP-től, illetve szerepüket marginizálták a párton belül, a hatalom a saját megszilárdításáért folytatott harcában, különleges népszerűtlenségében kénytelen volt igénybe venni mindazon erőket, melyekre csak támaszkodhatott. Még a Szovjetunióban élő Rákosi és Gerő is felvételt nyert

az MSZMP-be, melynek lassan kiépülő szervezeteiben, felére csökkent taglétszámán belül a konzervatív csoportok megerősítették pozícióikat. (Bár a Politikai Bizottságban, a Központi Bizottságban, a különböző központi és megyei-városi párttisztségek első helyein jelentős változások játszódtak le, a pártapparátus kétharmada a helyén maradt, s az új első emberek zömében a korábbi másodvonalból rekrutálódtak.)

A november 4-i keretek megteremtették a konzervatív, sztálinista restauráció veszélyét is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha a Kádár János vezette csoport nem vállalja a hatalom megszervezésének és konszolidációjának véghezvitelét, a Nagy Imre-kormány platformja vagy az októberben létrejött pártok követeléseinek sora – ezek között első helyen a szovjet csapatok azonnali kivonása Magyarországról – nem volt tárgyalási alap a hatalmat katonai úton visszaállító szovjet vezetés számára, és ezért végső soron bármilyen konzervatív erőhöz kellett volna folyamadnia.

A Kádár János vezette csoport tulajdonképpen most tudta csak magát kvázipártcentrummá szervezni, miközben minden eszközzel biztosította a hatalom helyreállítását, és kényszerűségből levágta az MSZMP-ről a korábbi reformszárny jelentős részét, igazodott a november 4-i keretek kényszerűségeihez, elfogadta és vallotta a tabukat, melyek a szovjet–magyar viszonyra, a posztsztálini intézményes-politikai struktúrák fenntartására, a monolitikus hatalmi és tulajdonviszonyok megőrzésére vonatkoztak. Ezzel azonban elzárta az utat a konzervatív, sztálinista-rákosista restauráció elől. Ennek veszélye még 1957 tavaszán is fennállt. Az új vezetés iránt még bizalmatlan szovjet pártvezetés márciusban Rákosi Mátyás hazatérése mellett döntött. Ugyanekkor a Szovjetunióban tartózkodó Berei Andor éles hangú írásban támadta meg a kormány által felkért közgazdasági szakértőbizottság reformkoncepcióját, és lándzsát tört a kötelező utasításokra épülő tervezés egyedül szocialista jellege mellett. A Szovjetunióból hazatért Révai József márciusban a Népszabadság hasábjain támadja a kádári pártvezetést.

Ezt a támadást Révai az 1957 nyarán megrendezett pártértekezleten megismételte. Kádár János, Aczél György és mások azonban visszautasították a régi vezetés zászlaja alatt indított támadást. A Molotov-csoport ezt követően történt bukása a restaurációs veszély külső támogatását aláásta. A konzervatív vezetés kiszorítása megerősítette a kádári vezetést és annak centrumszerepét. Ennek érdekében ugyan számos kompromisszumot kellett tenni „bal"-felé, de a korábbi (kirekesztett) reformszárny programja számos elemének átvételére is lehetőség nyílott. Az MSZMP létrehozásában együttesen részt vevő korábbi

pártellenzék ugyanis lényegében október végéig osztozott a reformcélkitűzésekben (és csak az ezt követő folyamatokban váltak szét útjaik). Az 1956-os népfelkelés nyomatékával a háta mögött az MSZMP tehát letéteményesévé vált a – pártról leválasztott – demokratikus-szocialista pártellenzék – adott keretek között, vagyis kompromisszumosan megvalósítható – nézeteinek és programjának.

A megszilárdított hagyományos intézményes-politikai szerkezeteken belül, a tekintélyelvi párturalommal tehát az MSZMP – az első évek megtorlása és hatalmi konszolidációja után – humánusan, liberálisan, felvilágosultan élt. Mi több, teljesen figyelembe véve, de egyben óvatosan kitágítva, meg tudta indítani a sztálini modell korrekcióját, s annak számos elemét sikerült is elvetni, önálló, újszerű megoldásokkal helyettesíteni. Mindez fokozatosan a szocializmus új, önálló modelljének kialakulását indította útjára. Ebben megszűnt az élet minden szférájának agyonpolitizálása és az emberi életlehetőségek összehasonlíthatatlanul kedvezőbb feltételei bontakoztak ki.

Az élő generációk érdekei – egy elgondolt jövő oltárán történő feláldozásuk helyett – a mindennapok mozgatóerejévé váltak: az életviszonyok állandó javítása középpontba került. A korábban az iparosítás forrásának tekintett mezőgazdaság fokozatosan világszínvonalra emelkedett, és a gazdaság, valamint az életviszonyok a felzárkózás tendenciáit bontakoztatták ki. A kultúra sokféle irányzatának életlehetőségével, az örökös ellenségkereső bizalmatlanság kiküszöbölésével és a lelkiismereti szabadságtól a határok megnyitásáig terjedő növekvő szabadsággal ez a politika kedvező közérzetet, a korszak legjobb periódusában a mindennapos előrehaladás élményét adta a társadalomnak. Mindez a modernkori magyar történelem egyik kiemelkedő modernizálási, gazdasági, társadalmi és művelődési felemelkedési időszakává tette a korszakot.

E folyamat – a meghatározó külső és belső keretek korlátai között – csak erős fokozatossággal, kompromisszumokkal és ellentmondásokkal szükségszerűen terhelve, alapvető ortodoxiák fenntartásával bontakozhatott ki. Igazodni kellett – és esetenként ez nyilvánvaló túlzással is történt – a szovjet politika legkülönbözőbb fordulataihoz, mi több, külpolitikai érdekeihez is, s ez utóbbit nemcsak stratégiai vonatkozásban, de mindennapi taktikai manővereiben is, nemegyszer az ország nyilvánvalóan ellentétes érdekei ellenére, „megideologizált" formában tekintették mércének.

A november 4-i keretek azonban nemcsak külső, hanem azzal a legszorosabb összefüggésben alapvető belső politikai meghatározottságokat is tartósítottak az egész korszakban. Ezek sorába tartozott, hogy bár az MSZMP eleinte nem zárkózott el az október végén létrejött pár-

tokkal való koalíciótól, sőt november folyamán tájékozódó megbeszélésekre is sor került, a hatalom megszilárdulásával a többpártrendszer már decemberben lekerült a napirendről.

További belpolitikai meghatározottsággá vált, hogy a polarizálódott párt reformszárnyának Nagy Imre körüli tömörültsége, az értelmiség fontos tömegei kívül rekedtek, illetve elzárkóztak, s az MSZMP vezetése a hatalom konszolidálásában elsősorban a párt különböző árnyalatú konzervatív erőire tudott támaszkodni. Miközben tehát megakadályozta azok restaurációját, kénytelen volt kompromisszumot kötni velük. Így azután a Lukács György vagy akár Molnár Erik típusú párt-értelmiség is kívül rekedt vagy periferizálódott. A régi politikai struktúrák fenntartása következtében, azok erővonalai mentén a konzervatív erők mindvégig kellően meg tudták szervezni magukat, hogy a radikálisabb reformtörekvéseknek útját állják, illetve lökést adjanak a visszarendeződésnek.

A megújulás mozgásterének tehát korántsem csak külső korlátai jelentkeztek: azokkal a legszorosabb összefüggésben volt jelen a belső, a hatalom berkeiben helyet foglaló konzervativizmus, amely közrejátszott a politikai mozgástér beszűkítésében. Az MSZMP vezető centruma, időről időre elszenvedett vereségei és kompromisszumai ellenére, ellensúlyozni tudta e konzervatív erőket, és alapjában meggátolta tartós felülkerekedésüket. Velük szemben jó értelemben vett pragmatizmussal igyekezett figyelembe venni a valóságot, és mindig hajlott a jó irányú változtatások megvalósítására.

Az 1956 novembere utáni három évtized a külső és belső meghatározottság nyomán – miközben Kádár János személye révén bizonyos egységet formált – érdemi eltérések, nemegyszer sorsdöntő különbségek színtereként markánsan elkülönülő szakaszokra is tagolódik. Ezeket a külső meghatározottságban időszakonként beálló változások (leginkább a Szovjetunióban felbukkanó reformtörekvések) és a belső erőviszonyok ingadozásai, az MSZMP-n belüli „koalíciós" erőegyensúly elbillenései – többnyire e külső és belső tényezők összekapcsolódása és együtthatása – váltották ki.

1956 novemberében az MSZMP még a legközvetlenebbül folytatni kívánta a radikális reformfolyamatot – beleértve az októberi napokban született kormányzati döntéseket, a hatalmi struktúra átalakítását a többpártrendszer és az állami-kormányzati tevékenységtől elkülönült pártmozgalom révén –, a gyökeres szakítást a sztálini agrárpolitikával, a gyors-erőszakolt szövetkezetesítéssel, teljesen az önkéntes (államilag anyagiakkal támogatott) paraszti elhatározásra bízva a folyamatot. Ugyanilyen radikalizmussal hirdette meg – mint az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága december elején megfogalmazta – az új gazda-

ságpolitika és az érdekeltséget középpontba állító, csak a fejlesztési irányokat és arányokat szabályozó tervezési rendszer kidolgozásának szükségességét, s elfogadta realitásként és törvénybe foglalta az alulról szerveződő önigazgatás munkástanácsi rendszerét. Ezekben a hetekben még nem volt szó sommás ellenforradalmi megítélésről, sőt még a semlegesség valamiféle „keleti" változatát is elképzelhetőnek tartották.

Az átfogó gazdasági-politikai megújulás e korai tervei megkérdőjelezték a sztálini modellt. Ehhez képest már 1957. januártól, majd sokkal egyértelműbben a tavaszi–nyári hónapoktól a párt és a kormány visszazökkent a posztsztálini keretek meghatározottságai közé.

A megújulás új, igazi és sok elemében megvalósuló politikája 1960 és 1962 között került ismét előtérbe, sőt az évtized közepén még nagyobb lendületet nyert és az 1968. évi reformban csúcsosodott. Ez az év azonban a csehszlovákiai beavatkozással már brutálisan jelzi a mozgástér korlátait, melyet a belső erőviszonyok 1972 őszén súlyos visszarendeződéssé alakítanak. 1979–80-tól azután ismét megjelenik a háttérbe szorított reformvonal, de csak „fontolva haladó", részleges-fokozatos jelleggel, az igazi megújulás, a konzisztens rendszer helyett korrekciókat hajtva végre a rendszeren, de nem biztosítva a „kritikus mennyiséget" a valódi átalakuláshoz.

A rövidebb-hosszabb szakaszok sokban eltérő arculatot mutató kilendülései az intézményes szerkezetek és a politika egyazon tengelyén történtek. Ezen az sem változtat, hogy a legkedvezőbb kilendülések időszakában a feltételekben rejlő történelmi lehetőségeket nagymértékben sikerült kiaknázni, a visszazökkenések periódusai pedig a lehetőségek elszalasztásának színterévé váltak.

Végül is, a súlyos nemzetközi kihívások, a Szovjetunió helyzetében az 1980-as években lejátszódó lényeges változások, a növekedés addigi útja belső tartalékainak kimerülése, a különlegesen súlyossá fokozódott fegyverkezési verseny terhei és a különböző kontinensekre kiterjedő nagyhatalmi beavatkozó politika tehertétele az addigi posztsztálini vonal folytatását egyre inkább lehetetlenné tették. Az évtized közepén bekövetkező gorbacsovi fordulat azután Magyarország számára is a külső meghatározottságok alapvető megváltozásához vezetett. Ez természetszerűen meggyengítette a posztsztálini időszak belső társadalmi-politikai bázisát. E külső hatások felerősítették azt a belső erózió s folyamatot, mely a gazdasági pálya megtörése és az életszínvonal hanyatlása nyomán állt elő. A társadalmi konszenzus felbomlása, az értelmiség és a fiatal generációk eltávolodása, a vezető párton belüli elégedetlenség a vezetéssel szemben s a nyilvánvalóvá vált hibákért való felelősségvállalás elhárítása előkészítette a talajt a fordulathoz. Ez

1988-tól, új feltételrendszer és meghatározottságok közepette, új történelmi korszak kibontakozási lehetőségét hordja magában. A feltáruló új lehetőségek megvalósítása – ha a kiaknázására képes, alkalmas erő létrejön – a történelem megelőző, közel harmadévszázados periódusát megőrizve-meghaladva zárhatja le.

Mindezek előrebocsátása után nagyobb biztonsággal értékelhető történelmünk jelenbe mosódó legutóbbi egyharmad évszázada.

A hatalom helyreállítása és a konszolidáció

A hatalom megszilárdításáért 1956. november után megindított küzdelem néhány hónapja alatt talpra állt az MSZMP. A december–január fordulóján néhány tízezerre korlátozott taglétszáma a tavaszi hónapokra már 300-400 ezer főre bővült.

A párt konszolidációja – mivel politikai akaratát az adott helyzetben, kezdetben csak jogi-adminisztratív eszközökkel és az egyszemélyi vezetés elvének maradéktalan érvényesítésével tudta megvalósítani – államhatalmi-szakigazgatási tevékenységek szerepében ment végbe. A párt továbbra sem mint valódi mozgalom szerveződött, s a politikai értelmiség nem vezette, hanem inkább helyettesítette a mozgalmat.

A politikai intézményrendszer működtetése ebben a helyzetben elkerülhetetlenné tette a bürokratikus működés túlsúlyát. A pártvezetés, mely sajátos módon saját apparátusától és tagságának egy részétől „jobbra" állt, s a szocializmus megvalósításáról lényegesen megváltozott felfogást vallott, és képes volt eljutni a jelentősebb reformokhoz is, irányvonalának és pozíciójának védelmében is következetesen elzárkózott a tagság aktivizálásától, és nem helyezte magát alulról megvalósuló ellenőrzés alá. A párttagság tehát az MSZMP-ben is kimaradt a stratégiai-taktikai döntések előkészítéséből, a párton belül is kizárták a nyilvánosságot a döntéshozatal fontosabb állomásaiból, s a tagságot a „demokratikus centralizmus" hagyományos egyirányú centralizmussal való felcserélésével kötelezték az egységes fellépésre és a központilag hozott döntések végrehajtására.

Miközben a „főhatalom" változatlanul az egyszemélyi felelős vezető kezében összpontosult, a hatvanas évek közepétől, második felétől a munkahelyi, területi pártszervezetek nagyobb önállóságot kaptak saját ügyeik intézésében, s a helyi politika és közélet legfontosabb fórumai voltak. A nómenklatúra, az ellenőrzési jog és a felsőbb szervek védőernyője következtében azonban a pártvezetőségek, pártbizottságok megőrizték hatalmi súlyukat, s a párttagság karrierszempont maradt.

Ez nyomta rá bélyegét a személyi kiválasztási politikára is. A korszak jellegzetes és tipikus karrierpályáját nem a szakmai kiválóság

és hozzáértés, hanem a politikai megbízhatóság (részben a származás) és az apparátus hierarchiájába való alkalmazkodó beilleszkedés határozta meg. A politikai pályák egyre inkább az ifjúsági mozgalom apparátusában kezdődtek, onnan vezettek a szakszervezeti és (vagy) pártapparátus alsóbb grádicsaira, a központi bizottsági apparátusba, akár annak titkári tisztéig, illetve a megyei apparátusig, s ezekből az államigazgatás vezető posztjai és a vállalatok élére. Mivel a beilleszkedő megfelelés volt a biztosíték e pályákon, s ezt a politikai vezetés szemléletmódja jelentősen felerősítette, a középszer eluralkodása vált törvénnyé – még ha ez alól jócskán volt szerencsés, kedvező kivétel –, s a középszerűség középszerűséget vonzott. Kialakult a mindenre „alkalmas" vezető típusa, aki ha valamely poszton akár látványos alkalmatlanságot is bizonyított, hosszú ideig helyén maradhatott vagy más hasonló vezető beosztást kapott. E zárt, egymást jól ismerő és segítő vezető garnitúra a demokratikus választás és kontroll hiánya következtében nemegyszer törvényen felülállónak is érezhette magát. Néhány kirívó esetben az átlag állampolgárnak börtönbüntetéssel járó vétséget is „elnéztek" nekik, a törvényesség önkényes kezelésével.

E különösen káros társadalmi-politikai képződmény szorosan összefüggött a hatalmi struktúrák gyors visszamerevedésével. Miután az 1956-ban létrejött (volt koalíciós) pártokkal hamar megszakadt a párbeszéd, még látszat többpártrendszer sem jött létre. Mi több, a rétegszervezetekből álló, vagyis az ifjúság eltérő rétegeinek sajátos igényeit kifejező többszintű ifjúsági mozgalom helyett – melynek tervei szakítást ígértek az ötvenes évekkel – a monolitikus KISZ-szervezet jött végül is létre.

Az 1956 november–decemberében elgondolt intézményrendszeri megújulás tehát elmaradt, s ennek keretében az osztályharc jegyében fellépő pártszervezetek a törvény útján legalizált munkástanácsokat is hamarosan (mint Kádár János ironikusan megfogalmazta: „május 1-jei felajánlásban") elsöpörték. A önigazgatásos szerveződéseknek sem maradt hely a megszilárduló intézményes szerkezetekben. A politikai pluralitás elítélendő elhajlásnak, szocializmusellenes nézetnek minősült. Bár a társadalmi szervezetek tevékenysége valamelyest önállóbbá és szélesebb körűvé vált, mozgásuk továbbra is kötött pályán maradt, s a hagyományos transzmissziós szerep formájában érvényesült. Az újjászervezett Hazafias Népfront, a KISZ stb. arculata, ha színesebbé is vált, egyikük sem társadalmi önszerveződés keretében éledt újjá, s nem alulról érvényesülő érdekképviselet intézményei voltak.

Bár a politikai struktúrák alapjában nem változtak, s ez a pozitív po-

litikai fordulat eredményeit is a vezetés népnek nyújtott paternalista engedményeként valósította meg, e keretek között egyedülálló politikai átalakulás játszódott le. Az 1957—58. évi rendkívül súlyos megtorlások, a keretek határozott kijelölése és a meghirdetett kétfrontos harcon belül bekövetkezett eltolódás – a „revizionizmus" fő veszélyként kezelése jegyében – a politikai folyamatokat átmenetileg visszazökkentette a hagyományos szocializmusmodell keretei közé, s a jelentősebb reformtörekvéseket levette a napirendről.

Egyes átalakulási elemek azonban már ekkor gyökeret vernek. A szűkkeblű dogmatizmust felváltó szabadabb kulturális politika az új szövetségi politika egyik legfontosabb bázisává válik. Változások következnek be a gazdaságban. Ezek részben már azonnal éreztetik hatásukat, részben új lendületet nyernek 1960 és 1962 között, amikor érdemi fordulatra kerül sor: a megerősödött MSZMP – a Szovjetunióban lejátszódó újabb desztálinizáló fordulatra és időközben saját sikerei alapján épülő belső tömegbázisára támaszkodva – élesen elhatárolja magát az MDP korábbi vezetésétől és bűneitől (az MSZMP-be átigazolt Rákosi és Gerő kizárása, egyes kompromittált ÁVH-s tisztek elbocsátása jelzi e folyamatokat). Az „aki nincs ellenünk, az velünk van" jelszavának meghirdetése és gyakorlati realizálása, a származás szerinti kategorizálás megszüntetése az egyetemi felvétel rendjében, az átfogó amnesztia az 1956 utáni elítéltek számára, a határok megnyitása a turistaútlevél intézményével – mindez új feltételek bontakozását jelzi.

Az időszak leglényegesebb eredményei és népi megnyugvást, sőt konszenzust teremtő folyamatai a gazdaságban értek be. Bár a lakosság széles tömegei mindvégig nem tudják elfogadni 1956 októberének hamarosan leegyszerűsödő, sommás ellenforradalomkénti értékelését, úgy látják, hogy a Kádár János vezette kormányzat az 1953 és 1956 között a pártellenzék által megfogalmazott törekvések és a demokratikus népi követelések számos – az adottságok között megvalósítható, kevésbé politikai és legkevésbé sem külpolitikai — elemét a nép és az ország felemelkedése érdekében törekszik megvalósítani.

A gazdasági szféra sikerei sem vargabetűk és ellentmondások nélkül realizálódtak. Az MSZMP létrejötte s hatalmának 1956 novemberétől meginduló megszilárdulása óta elhatárolta magát az MDP gazdaságpolitikájától. 1956 novemberében a kötelező beszolgáltatás és vetéstervek eltörlésével (a Nagy Imre-kormány korábbi rendelkezését átvéve) egyelőre a gazdaság egyetlen szektorában, a mezőgazdaságban felszámolta a kötelező utasításra és diktátumra alapozott gazdálkodást, és elismerte a piac szerepét. (Igaz, hogy ezt informális tanácsi beavatkozással a gyakorlatban nem kis mértékben korlátozták.)

1956 decemberében az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága, élesen elmarasztalva a megelőző időszak gyakorlatát, az országra erőltetett gazdaságpolitikát, új elvek és új tervezési rendszer kidolgozását tűzte célul az érdekeltség biztosításával, a fejlesztés irányát és arányait meghatározó (tehát nem részletekbe menő előírásokkal operáló) tervezéssel, az életszínvonal állandó emelését szolgáló gazdaságfejlesztéssel, melyben az iparosítás nem mehet a mezőgazdaság rovására. Az agrárpolitika céljait – részletesen kimunkálva, 1957 tavaszán a kettős feladat középpontba állításával a kollektivizálást valóban önkéntes és hosszú távú célként értelmezve – a termelés fejlesztésével kapcsolták össze: a meglévő szövetkezetek vonzó nagyüzemmé fejlesztésével egyszerre fejlődne ugyanis a mezőgazdaság és annak szövetkezeti szektora.

1956 decemberében a kormány széles körű szakértői bizottságot kért fel az új gazdaságpolitika és tervezési rendszer kidolgozására. A Varga István vezette szakértői bizottság, melyben Péter György is jelentős szerepet kapott, 1957 kora nyarára kidolgozta javaslatait. Ezek a kötelező utasításokra alapozott tervezés felszámolását, a piac működésére építő, önálló vállatokkal számoló, az állam beavatkozását elsősorban közgazdasági eszközökre korlátozó mechanizmus bevezetését tartalmazták. A munkálatok első hónapjaiban az új gazdasági modellben figyelembe kívánták venni az 1956 őszén spontán módon létrejött (és ekkor összetételében átalakítani tervezett) munkástanácsokat is, melyek az önálló vállalatok demokratikus irányító testületeivé válhattak volna.

1957 tavaszán–nyarán, a hatalom váratlanul gyors politikai megszilárdulása talaján azonban a munkástanácsokat szétverték, és az ősz folyamán törvényesen is megszüntették. A kötelező utasításokra épülő tervezés elvetésére épülő reformjavaslatot, melyet decemberben még a kormány rendelt meg, elkészülése után 1957 nyarán érdemben már semmilyen fórumon nem tárgyalta, számos hivatalos állásfoglalás és a Népszabadságban, a Gazdasági Figyelőben és a Társadalmi Szemlében lefolytatott sajtókampány pedig revizionistának, a kapitalizmus visszaállítási kísérletének, a „fegyverrel sikertelen ellenforradalom céljai békés úton történő visszacsempészése" szándékának minősítette.

A kormány 1957. januárban megfogalmazott programja, de különösen az 1957. júniusi pártértekezlet a december elején hangsúlyozott diszkontinuitással szemben éppen a folytonosságokra tette a hangsúlyt. A megfogalmazott elvek és különösen a kibontakozó gazdasági gyakorlat az „ugyanezt kell csinálni, csak jobban" szemlélete jegyében fogant. Ez legerőteljesebben a tervezési-irányítási rendszer és az ezt

szolgáló intézmények esetében nyert megfogalmazást. Az elvetett reform helyett részleges-fokozatos korrekciókkal kívánta a pártvezetés „racionalizálni" a sztálini gazdasági modellt: a kötelező tervutasítás fennmaradása – de kevesebb tervmutatóval –; a fix, nem piaci árrendszer fenntartása, de az egyszeri árrendezéssel ésszerűsített formában; közvetlen exportjog kísérleti bevezetése (négy vállalatnál), de az árkiegyenlítési rendszer megőrzése mellett stb.

Az elhatározott reformról való lemondás elsősorban külső okokra vezethető vissza. A Szovjetunióban és Kínában konzervatív fordulat játszódott le (a XX. kongresszus, illetve a „virágozzék minden virág" nyitásának visszahatásától való megrettenés és visszakozás). A magyar és lengyel események ismét a „revizionizmus" és „nemzeti kommunizmus" veszélyeit sorolták első helyre. (Ezt a kommunista és munkáspártok 1957. őszi moszkvai tanácskozása nyilvánosan is megfogalmazta.) A magyar pártvezetés az év nyarától a „kétfrontos harc" további hangoztatása ellenére a „revizionizmus" elleni küzdelemre helyezte a hangsúlyt. Annál könnyebben tehette ezt, mivel ehhez volt valódi bázisa.

Ezen a talajon a hatalom helyreállítása után lassan talpra álló belső konzervatív erők, a régi pártvezetés 1957-es pártértekezleten elszenvedett nyilvános veresége ellenére, megerősödtek. A lényegében változatlan sztálini szocializmusfelfogás ideológiai bázisán az MSZMP „balra" tolódó többségi centruma a hatalom megszilárdításának sikerén felbuzdulva fontosabbnak ítélte a nagyobb megrázkódtatásokkal járó átalakítások elvetését, s a változással szemben is felértékelte a folytonosságot és ezért elfordult az érdemi reformtól. A vezetés ideológiai vonala, a szocializmus változatlan azonosítása annak sztálini struktúrájával a hatalom megszilárdulása után ezt természetessé tette számukra.

Reform és fellendülés

A Kádár János nevével fémjelzett pártvezetés ennek ellenére fontos következtetéseket vont le az 1956-os tragédiából, s ezeknek érvényt szerzett a gyakorlatban is. A legtöbb kérdésben elfogadta, vallotta az 1953 utáni pártellenzék kritikáját a – sztálininak ugyan nem szívesen és nyilvánosan úgyszólván soha nem nevezett – korábbi gyakorlatról, s annak átalakítási céljairól. A tömegek elemi felháborodása és a rendszer ellen fordulása egyik legfontosabb gazdasági tényezőjét, az életszínvonal és ellátás terhére preferált iparosítást feladva, az új politika középpontjába azt állította, hogy a fejlesztés nem mehet a lakosság életszínvonalának rovására. Ezt nemcsak az 1956–57 fordulóján végrehajtott mintegy 18 százalékos béremelések egyszeri intézkedése fejez-

te ki, hanem az ezt követő két évtizedes gyakorlat is. A mérsékelt, de állandó életszínvonal-emelés a korszak meghatározó jellemvonásává vált. Ezt egészítette ki a lakossági fogyasztás minél jobb kielégítésének, a megfelelő áruellátás biztosításának politikája. A fizetőképes kereslet ebben a két évtizedben állandóan javuló áruellátásban találta meg fedezetét. A korszak történeti mércével is legjelentősebb – és a modernkori magyar történelemben egyedülálló – vívmánya az egy keresőre jutó reálbérek és a lakossági fogyasztás kereken megháromszorozódása.

(Az élelmiszerhiány az 1960-as évek közepére megszűnt, és európai értelemben is jó színvonalú ellátás alakult ki. Nekilendült az automobilizmus és úgyszólván zéróról napjainkra a minden harmadik családra jutó gépkocsi szintjére jutott. Jelentős fejlettségre emelkedett a háztartások gépesítése, mely 1958-ban ugyancsak majdnem zéróról indult. A korábbi, lényegesen romló lakáshelyzettel szemben nagy lendületet vett az építkezés, széles körben elterjedt a hétvégi telkek és házak birtoklása, tömegessé vált a turizmus stb.)

A pártvezetés másik fontos felismerése és gyakorlati eredménye az volt, hogy az iparosítást átmenetileg sem a mezőgazdaság rovására folytatta. Sőt lényegében biztosítani tudta, hogy az iparosítás folytatása ellenére a mezőgazdaság is gyorsan fejlődjék. Ennek eredményeként a sztálini modelltől – s a szomszédos országok gyakorlatától – gyökeresen eltérő agráreredményeket ért el. Míg 1938 és 1965 között a mezőgazdaság évi növekedése 0,7 százalék volt, s ez a világ agrárnövekedésének csak egyharmadát érte el, addig ezt követően évi 3-4 százalékos növekedéssel a világátlag kétszeresét biztosítva, Magyarország az egy főre jutó gabona- és hústermelésben a világ élvonalába került.

Ennek a sikernek fontos tényezője volt a kollektivizálás új útja és a szövetkezet sztálini modelljét „leváltó" új magyar szövetkezeti modell kialakítása. Az MSZMP megalakulásától kezdve deklarálta a szövetkezeti átalakítás célját. 1957. évi agrártéziseiben azonban hitet tett a gyökeres megújulás, a valóban önkéntes és fokozatos, több évtizedre tervezett átalakítás mellett. (Ezzel az 1956 előtti vitákból a Nagy Imre által képviselt álláspontot fogalmazta újra.) 1956 után sikerrel küzdötte le az egyéni parasztgazdaság életlehetőségeit elpusztító, erőszakos szövetkezetesítés újra jelentkező törekvéseit. 1958 decemberében, másfél évvel az erőltetett, gyors szövetkezeti átalakítás elvi elvetését követően azonban, a szocialista országokra e kérdésben nehezedő nyomástól sem függetlenül, a magyar pártvezetés revideálta álláspontját és – a feltételek (közöttük anyagi feltételek) összessége helyett – csupán a politikai feltételektől tette függővé a tömeges kollektivizálás vég-

rehajtását, ami magában rejtette e feltételek önkényes megítélését. Ezzel ismét irányt vett a gyors, tömeges kollektivizálásra, vagyis a pártvezetés visszakanyarodott ahhoz a korábbi álláspontho, hogy a kollektivizálást nem szabad hosszú időre elnyújtani.

A vezetés valójában nem is bízott a megerősödött parasztgazdaság önkéntes szövetkezési igényében. A kormányzat ekkor tehát követte a többi szocialista ország gyors kollektivizálási útját, s hozzákezdett a szövetkezetesítés végrehajtásához. Nem adta azonban fel azt az elvét, hogy az eredményt nem az önálló parasztgazdaságra nehezedő nyomással kell elérni. Az MSZMP értékeire utal, hogy az út végén gyökeresen más megoldásokkal jutott új eredményekhez. Az 1957. évi agrártézisek hallgatólagos felülvizsgálata után rendkívül gyorsan, gyakorlatilag két év alatt lezajlott a teljes kollektivizálás. Ez elképzelhetetlen lett volna a parasztság beletörődő, a folyamatot most már elkerülhetetlennek elismerő magatartása nélkül. (1956 előtt széles paraszti tömegek átmenetinek tartották a helyzetet, 1956 után ezek a nézetek szertefoszlottak.) Ugyancsak megvalósíthatatlan lett volna hatalmi nyomás, határozott, bár burkoltabb erőszak nélkül (ha ez nem is volt összehasonlítható az ötvenes évek elejének falusi terrorjával). E két elem mellett azonban meghatározó jelentősége volt a paraszti érdekeltség megteremtésének: a mezőgazdaság átszervezését új módon, új szövetkezeti modell létrehozásával végrehajtva.

A tömeges kollektivizálás, miközben visszazökkenés volt a szocializmus megalapozásának sztálini politikájához, egyben lényeges eltérés is volt attól. Főbb eltérő vonásaként emelhető ki, hogy nem „kuláktalanítással", hanem megbékélő, bekapcsoló politikával ment végbe; hogy nem ragaszkodott a szovjet kolhozmodellhez, hanem az érdekeltség biztosítására, az egyéni és kollektív tevékenység kombinációjára épített. Az állatállomány háztájiban tartása, a közös földek családi részesművelése, a háztáji gazdaság árutermelő szerepe, a munkaszervezés és bérezés új módszerei mind szerepet játszottak ebben. Mindezt felerősítette a létrehozott szövetkezetek jelentős állami anyagi támogatása (a beruházások mintegy 20 százalékának összpontosítása a mezőgazdaságban). A kollektivizálás sikerét és az azt követő mezőgazdasági felvirágzást döntő mértékben szolgálta a saját magyar szövetkezeti modell és határozott agrárpolitika kialakítása és érvényre juttatása, ami végül is korrigálta, átalakította a karakterisztikus sztálini kollektivizálási és szövetkezeti modellt. (Ebben Fehér Lajos játszott történelmi szerepet.)

Az MSZMP gazdaságpolitikája e két területen – életszínvonal-politika és agrárpolitika – érdemben korrigálta a sztálini gazdasági modell fontos elemeit.

Más alapvető gazdaságpolitikai szférákban a pártvezetés, miközben megújulást hirdetett és törekedett megvalósítani, mégsem tudott gyökeresen szakítani az MDP korábbi gyakorlatával. A káros folytonosság különösen három területen érvényesült: az iparosítási politika jellegében (szerkezeti elveiben); az infrastrukturális területek egyoldalú alárendelésében az iparosításnak; a sztálini szocializmusfelfogás fő vonásainak (ha nem is teljesen változatlan) fenntartásában. (Ez utóbbi mind a tulajdonviszonyok terén, a „primitív állami tulajdon" abszolutizálásában, a magántevékenység kirekesztésében, mind az utasításos tervezés egy évtizeden át lényegében változatlan fenntartásában kifejezésre jutott.)

Az iparosítás folytatásának hangsúlyozása mellett az MSZMP kezdettől fogva leszögezte a „hagyományokhoz és adottságokhoz" igazodó fejlesztési politika előtérbe állítását, a mennyiséghajhászásnak és a „vas és acél országa" szerkezeti koncepciójának elvetését. A korábbi önellátási törekvéseket bírálva, a KGST-integráció híveként igyekeztek biztosítani a nemzetközi munkamegosztásba való szervesebb bekapcsolódást.

Ez a politika azonban csak elszigetelt részeredményekre vezetett. A KGST-integráció csupán az energia- és nyersanyag-programokban volt igazán eredményes, s természetesen a gyors mennyiségi növekedés energia- és nyersanyagfedezete mellett a szükséges tömeges exportpiacokat is biztosította. A feldolgozóiparban azonban az elavult végtermék szemléletű integráció általában sikertelen maradt. (Magyarország számára a közúti járműprogram hozott leginkább eredményeket.) A világgazdaságba való bekapcsolódás törekvése nem érvényesült, s ezzel Magyarország változatlanul kívül rekedt a legújabb tudományos-technikai átalakulások nemzetközi áramán, a világpiaci verseny által közvetített ösztönzéseken. Az egyoldalú KGST-orientáció olyan igénytelen piachoz kapcsolta az ország gazdaságát, amely az import oldaláról nem tudta biztosítani a technikai szinten maradást, az export terén pedig elkényelmesítő igénytelenségével húzta vissza az országot.

Az ötvenes évek fejlesztési politikája több területen a tehetetlenség erejével – az elvi elutasítás ellenére is – tovább élt. Az 1970-es évek közepéig, lassabban és kisebb mértékben, de folytatódott a kohászati program. Rendkívüli forrásokat vett igénybe az energiaprogram és új elemként jelent meg a hazai nyersanyagbázis nehézvegyipar kiépítése útján történő szélesítése.

Végül is az ipari beruházások $^2/_3$-át, $^3/_4$-ét mindvégig az energia- és nyersanyagprogramok szívták fel. Ez az iparosítás importpótló jellegének változatlan továbbélésére utalt, s egyben lehetetlenné tette azon

deklarált elv érvényesítését, hogy az anyagigényes termelési ágak helyett a jelentős szellemi tartalmú termelést kell preferálni. A feldolgozóipar legjelentősebb fejlesztési programja, a dízelprogram néhány év leforgása alatt megbukott. Nem változott érdemben a technológiai és minőségi színvonal sem. (Az érdekeltségi és ösztönzési rendszer változatlanul ellene hatott ennek.)

Az 1956 utáni kényszerű lefokozottság átmeneti éveiben ez nem volt kirívó. 1960 után azonban, az ismét gyors ütemre váltó növekedés talaján, újratermelődtek a gazdaság belső feszültségei, a feltételekhez nem igazodó gazdaságpolitika konfliktusai. A külgazdasági orientáció változatlan elvetése az importpótló fejlesztés jegyében már a hatvanas évek első felében külgazdasági és adósságfeszültségeket bontakoztatott ki. A KGST-n kívüli világgal a kereskedelmi kapcsolatok változatlanul marginálisok maradtak, s az éppen hiányzó és KGST-keretben beszerezhetetlen cikkek vásárlására korlátozódtak. A szűk volumenű import azonban így sem talált exportfedezetet. (Az importpótló fejlesztés folytatása következtében a termékek versenyképessége hiányzott.)

Az utasításos tervezési rendszer 1956 utáni korrekciói – mindezt tetézve s az elméleti előrejelzéseket igazolva – nem váltak be. Működése az összefüggéseiből kiszakított részkorrekciók és felemás intézkedések nyomán (ezek sorában az eszközlekötési járulék 1964. januári bevezetése volt az utolsó) valójában nem javult. Az 1960 utáni ismételt felgyorsulás nyomán az érdekeltség és piac hiányából fakadó torzulások ismét kirívóvá váltak. A hiánygazdálkodás közepette a megtermelt cikkek jelentős része eladhatatlan maradt – értelmetlen terv-„túlteljesítés", rossz minőségű, szükségtelen áruk termelése következtében –, a beruházási érdektelenség pedig nem tette lehetővé a „túlfűtöttség" lehűtését és a befejezetlen, befagyott beruházásállomány csökkentését. Mindez – a hatvanas évek közepén – a nemzeti jövedelemnek ismét mintegy 7 százalékát (a kor honvédelmi kiadásainak két-, két és félszeresét) vette igénybe.

Az egyoldalú iparosítás korrekciója 1956 után elsősorban az életszínvonal és agrárfejlődés ráfordításait növelve mérsékelte az iparosodás ütemét. Ezt a korrekciót a gazdaságpolitika nem végezte azonban el az infrastruktúra fejlesztése tekintetében. Annak aránytalan és indokolatlan háttérbe szorítása alig változott. (A beruházások egyharmadáról legfeljebb 40 százalékára emelkedett a hatvanas években. Ugyancsak alig növekedett az ágazatban foglalkoztatottak létszáma. Az ipar túlzottan magas és a szolgáltatások túlzottan alacsony létszáma továbbra is jellemző maradt.) Az infrastruktúra elhasználódása és a kor új követelményei mögötti leszakadás a relatív elmaradást e területen növelte, különösen mivel a század második felének infrastrukturális forradal-

ma, a fejlődés ún. emberi tényezői és ezek kibontakozásának alátámasztása nem utolsósorban éppen az új infrastruktúra révén ment végbe.

E két, nagyjából (minőségileg) változatlan gazdaságpolitikai elem (az iparfejlesztés koncepciója, szerkezeti elve és az infrastruktúra-fejlesztés változatlan alárendelése) ebben a vonatkozásban a sztálini fejlesztési modell keretei között konzerválta a részlegesen korrigált iparosítási politikát.

Értelemszerűen erősítette fel e folytonosságot, hogy gyakorlatilag mi sem történt a tulajdonviszonyok szerkezetét illetően: 1956 után a magántevékenység úgyszólván változatlanul jelentéktelen keretek között maradt. Az állami üzletek, vendéglők bérleti rendszerének kibővítése is hamar megtorpant. Az állami vállalat valódi közösségi tulajdonformájának kialakítására semmi érdemleges lépés nem történt. [A munkástanácsok felszámolása után létrehozott ún. üzemi tanácsok (1086/1957. XI. 17.) nem vertek gyökeret, és elhaltak.] A bürokratikusan centralizált irányítás alatt álló, elidegenítő állami vállalat tehát az egész időszakban a „szocializmus legmagasabb rendű tulajdonformájaként" jelent meg, miközben az érdektelenséget és a rugalmatlanságot konzerválta. A technikai fejlődés nem állt érdekében a vállalatoknak, a szocializmus teoretikusan deklarált előnyei nem érvényesültek.

Ezzel szorosan összekapcsolódott az érdemi reform 1957. évi elvetése után egy évtizedre konzervált tervezési-irányítási rendszer és a gazdasági intézményrendszer teljes változatlansága, ami a sztálini gazdasági modell lényegi folytonosságát biztosította az 1956 után több elemében megújuló magyar gazdaságban.

Ilyen körülmények között a gyors ütemben tovább haladó iparosítás a hatvanas évek közepére-végére elvezetett az ország iparosodott szerkezetének kialakulásához. A nemzeti jövedelem több mint felét már a termelését mintegy megötszöröző ipar állította elő, míg a mezőgazdaság csak mintegy ötödét reprezentálta. Az ország exportszerkezetében is döntő túlsúlyra jutott az iparcikkek aránya. A foglalkoztatottak mintegy fele az iparban és építőiparban talált megélhetést. Magyarország a fejlettebb országokhoz képest a modernkori történelmében ritkán észlelt felzárkózás tendenciáját mutatta, és fejlettsége az átlagtól elmaradó gyenge-közepes szintről közelített az európai átlaghoz. (A svájci P. Bairoch számításai szerint az európai átlag 1938. évi 70 százalékáról 1973-ig annak 90 százalékára emelkedett.)

Mindez azonban változatlanul csak a közepes-átlagos fejlettség szintjét biztosította, s az iparosodottság ellenére sok vonatkozásban újratermelte a viszonylagos elmaradottságot. A második világhábo-

rút követő évtizedek időszaka ugyanis a világgazdaság példátlanul gyors növekedési és minőségi átalakulási korszaka volt. A régi lemaradások pótlása közben ezért számos területen nem sikerült lépést tartani a fejlődés új követelményeivel. Ez a technikai átalakulásra, az infrastruktúra új korszakához való felzárkózásra, az új szerkezeti követelményekre vagy az oktatási rendszer háborút követő új eredményeire (általános középfokú és tömeges felsőfokú képzés) egyaránt vonatkozott. Ugyanilyen irányban hatott a gyors növekedési ütem és a modernizálódó „nagy szerkezetek" (foglalkoztatási, termelési és exportszerkezet) változása ellenére lemaradó belső minőségi-technológiai színvonal, a „kvázifejlettségnek" is nevezett elmaradási jelenség, mely esetenként a fejlett iparosodott országokra jellemző szerkezetek mögött az elmaradottabb országok minőségi-technikai szintjét konzerválta.

Magyarország tehát a felzárkózási tendencia ellenére sem tudott kiemelkedni a közepes európai fejlettség szintjéről.

1956 tanulságainak levonása és gyakorlati hasznosítási törekvése azonban korántsem csupán a gazdaság és az életviszonyok különlegesen meghatározó területein hozott érdemi változásokat. A konszolidációs folyamat nélkülözhetetlen elemeként került sor a szövetségi politika megújítására. A parasztsággal való szövetség új alapokra helyezését az agrár- és szövetkezeti politika átalakítása biztosította. Különleges szerepet nyert tehát az értelmiséggel való megegyezés, amely elsősorban a művelődéspolitika (oktatás-tudomány és művészeti szféra) megújításában nyerhette el szolid bázisát. Ez 1956 után meglehetősen nehéz körülmények között ment végbe, hiszen a politikai válság kiéleződésében és a felkelés kirobbanásában az értelmiség bizonyos körei aktív szerepet játszottak, s ez a tény a hatalom helyreállítása után ismét ürügyet szolgáltatott szektás, értelmiségellenes politikai törekvésekhez. (Nem utolsósorban éppen azon csoportok részéről, melyek e válság kialakulásában merev konzervativizmusukkal vezető szerepet játszottak.)

Az értelmiséggel megegyezést kereső politika koncepcióját és elvi nyilatkozatát az 1958-as nagy jelentőségű művelődéspolitikai irányelvek fogalmazták meg. Az ebben foglalt alapelvek azonban csak később, a megtorlások időszakának végével és az új politikai vonal megerősödésével együtt, fokozatosan jutottak érvényre, és alapozták meg a hatvanas-hetvenes évek tartós kulturális fellendülését, illetve az évtizedforduló virágkorát.

A külső és belső nyitás politikája, a kulturális örökség teljességének birtokbavétele, a dogmatikusan előírt kánonok helyett a valóság teljesebb művészi és tudományos elsajátítása, a növekvő életszínvonallal

párhuzamosan a művelődés tereinek és a kulturális fogyasztás volumenének növekedése együttesen a szellemi élet olyan virágzását hozták meg, ami méltán állítható a korszak történelmi vívmányai közé.

Az oktatás kiterjedése ebben a békés építő korszakban a középfokú oktatás olyan tömegessé válását eredményezte, hogy a megfelelő korosztály több mint 90 százaléka megkezdi, s mintegy háromnegyede – valamilyen iskolatípusban – be is fejezi középfokú tanulmányait. A lakosság általános iskolai képzettsége ezzel a magyar történelemben addigi csúcspontjára emelkedett. 1961-ben az oktatáspolitika már meghirdette a kötelező középfokú iskolázás bevezetését. Ha az anyagi okok (és koncepcionális hibák) következtében ez nem is valósult meg, az általánosan elvégzett iskolai osztályok száma 11-re emelkedett.

A felsőoktatás és kutatás korábbi mesterséges, elhibázott szétválasztása után a tudománypolitikai irányelvek és a gyakorlati tudománypolitika sikereket ért el az egyetemek tudományos bázisjellegének kiépítésében, miközben korszerű önálló kutatóintézeti hálózat közreműködésével, a tudományos kutatás szabadságának deklarálásával nagy fellendülést, azon belül a társadalomtudományok valóságos reneszánszát sikerült megalapozni. Ebben fontos szerepet játszott, hogy az általában is nagyobb szabadság keretében a hatvanas években megindult a magyar tudomány visszaintegrálódása az egyetemes tudományosságba. Külföldi tanulmányutak, ösztöndíjak, a világ vezető kutatóhelyein töltött kutatóidő ehhez fontos ösztönzéseket adtak. A magyar tudomány nemzetközileg is nagyra értékelt műhelyei izmosodtak meg, s a nemzetközi (nem kormányközi) tudományos társaságok legszűkebb, választott tudományos vezérkarában a magyar tudomány elismertségének fontos jeleként a társaságok 70–75 százalékában találunk magyar tudóst.

A művészeti ízlésdiktátum felszámolása a magyar irodalom megújulásával járt együtt, a költészet és dráma maradandó új értékeit segítette létrehozni. A hatvanas évektől a képzőművészetben is új modern irányzatok honosodtak meg, és jelentős alkotók működnek. A filmművészet jelentős nemzetközi rangra emelkedett és értékkel gazdagítja az egyetemes művészetet. A magyar zene az egyetemes zeneirodalom nemzetközi rangú, kiemelkedő értékű részévé vált.

A kulturális politika legnagyobb értéke a folyamatok kibontakoztatási feltételeinek biztosítása volt: a szocialista országok összehasonlításában ez egyedülálló tudományos-művészeti alkotó feltételeket biztosított.

A támogatás és tűrés összehasonlíthatatlanul szabadabb érvényesítése azonban együtt járt a „harmadik T", a tiltás további jelenlétével. A nemzetközi feltételrendszer közegében a tiltás egyszerre volt hivat-

va a kulturális folyamatok „kézben tartásának" demonstrálására, s ezzel, paradox módon, éppen a nagyobb szabadságfok biztosítására, de egyben a fennmaradt politikai orthodoxiák követelményrendszerének érvényesítésére is.

Ez a kulturális és szövetségi politika – éppen a politikai szerkezet változatlansága következtében – nyilvánvaló belső korlátokkal küszködött: szervezett, megnevezett partnerek nélkül, a megengedő liberalizmus és tolerancia alapján állt, nem pedig a szellemi partnerek autonómiájának, szabadságának elismerésén nyugodott. A politikának az értelmiséghez való pragmatikus viszonya a kultúrpolitikára is rányomta bélyegét. Ebből ered kontúrtalansága, amely – a pillanatnyi politikai adottságok függvényeként – a szűkkeblűség és a liberalizmus közötti folytonos ingadozást okozta. A szövetséget egy rugalmas kultúrpolitika párton belüli exponensei (elsősorban Aczél György) és a kulturális élet vezető alakjai, szimbolikus képviselői között kötötték meg. Ez nem ítélhető látszólagos kapcsolatnak, hiszen a demokratikus és önszerveződéses út hiányában csakis így lehetett, úgyszólván a posztsztálini keretek ellenében, a nyitás e fokát elérni, aminek kisugárzó hatása rendkívüli volt és a szellemi szabadságnak az adott kereteken belül lehetséges, egyedülálló mértékét valósította meg; ez a környező szocialista országoktól pozitívan különböztette meg és modellértékűvé tette a magyar gyakorlatot. Hatását az értelmiség széles körű bevonása a reformpolitika kidolgozásába, a tudománypolitikai irányelvek közreadása, a marxizmus monopóliumának korábbi doktrínájával szemben a marxizmus hegemóniájának tézise tovább erősítette, és mindez meglehetősen szabadelvű intellektuális klímát és nyitottságot eredményezett hazánkban, ami a kormányzat konszenzusra irányuló politikájának fontos legitimációs pillérévé vált.

Az intézményesültség hiánya és a szövetségi politika szimbolikussága azonban törékennyé és folytathatatlanná tette ezt a politikát. Ennek jeleként – az állandóan visszatérő figyelmeztetés ellenére – e szövetséget a fiatal generációkkal az adott struktúrában nem sikerült megújítani. A marxizmus hegemóniájának elve és ennek érvényesítése pluralisztikus intézményrendszert is igényelt volna, amelyben tisztázódhatnak a szellemi frontok, és egymás autonómiájának tiszteletben tartása mellett szabadon megvívhatók a szellemi csaták. Ennek híján és a szövetségi politika törékenysége folytán azonban a hegemóniapolitika fedezetében a hegemónia fokozatos aláásása ment végbe. Nem lehetett ugyanis a vitákat tisztességgel végigfolytatni, hiszen az könnyen az ellenfél denunciálását jelenthette, vagy akként volt értékelhető. A nyilvános bírálat – miközben egzisztenciális bizonytalanságba taszíthatta a bíráltat – egyben könnyen erkölcsi halottá tette a bírálót. A szabad

viták hiánya leggyakrabban nem az adminisztratív korlátozások következménye volt, bár időnként ezek is szerepet játszottak benne, hanem a szövetségi politika szimbolikussága, intézményeket nélkülöző struktúrája idézte elő, mely a hegemón szerepre igényt tartó csoportokat vagy kényszeredett hallgatásra készteti, vagy kényelmes orthodoxiába és a szellemi mobilitás hiányába sodorja.

A monolit struktúrának az a sajátossága, hogy nem teszi lehetővé alapvető társadalmi ellentmondások kifejezését, politikai alternatívák megfogalmazását és képviseletét sem a párton belül (platformszabadság vagy nyílt frakciók formájában), sem azon kívül (alternatív politikai szerveződések formájában), a feszültségeket kulturális és ideológiai síkra tolja át. Ez az ellenzékiség problémáját kezelhetetlen formában termeli újra, hiszen a politikai kérdések kulturális köntösbe burkolva jelentkeznek, s mint ilyenek, megoldhatatlannak bizonyulnak. Az elméleti-ideológiai „eltévelyedések", kulturális „elfajulások" madárnyelven megnyilvánuló „veszélyes" tendenciáira a kultúrpolitikai adminisztrációnak kellett reagálnia. Ezen nem változtatott, hogy a fenyegető veszélyek a politikai erőviszonyok folytán önmagukban jelentéktelenek voltak. Reálissá csak az tette őket, hogy az adminisztratív megrendszabályozás sokkal inkább befelé irányuló figyelmeztetés, felszólítás az orthodoxia melletti felsorakoztatásra, s semmilyen arányban nincs a nézetek, illetve az azokat képviselő körök tényleges társadalmi befolyásával.

A hetvenes évek elejéig azonban a belső ellentmondások és a „felülről nyújtott" engedékenységgel elkerülhetetlenül együtt járó szubjektivizmus vadhajtásai elenyészőek voltak a nyitás eredményeihez, a kulturális fellendüléshez képest.

Az ennek nyomán gyorsan kivirágzó szellemi bázis különleges szerepet játszott a magyar reformfolyamat belső „öngerjesztő" fejlődésmenetében. A pragmatikus korrekciós készség kormányzati magatartása talaján ugyanis a társadalomban és gazdaságban jelentkező ellentmondások megoldási törekvései inspirációt kaptak a szellemi-intellektuális műhelyek helyzetelemző és reformjavaslataiból. Enélkül elképzelhetetlen lett volna, hogy a gazdaság belső működési zavarainak és elégtelenségének újabb felszínre törése idején, a hatvanas évek közepén a magyar pártvezetés továbbléphetett volna. A kormányzat politikai tapasztalata és valóságérzéke, valamint a kiformálódó reformelvek találkozása vezette el a politikai vezetést ahhoz a következtetéshez, hogy a részleges-fokozatos korrekciós politikát fel kell váltani az átfogó reform korábban elvetett útjával. Ehhez a szocialista országokban kibontakozó reformtörekvések (Szovjetunió, Csehszlovákia, Lengyelország) kedvező nemzetközi hátteret biztosítottak.

A párton belül a KB gazdaságpolitikai titkári posztjára ez időben megválasztott Nyers Rezső révén megfelelő személyi fedezetet kapott a reformelőkészítés. Az agrárpolitika korai reformvonalával (Fehér Lajos) együtt ez különösen felerősödött, s a pártvezetésen belül erőteljes reformszárny jött létre. Törekvéseiket a pártvezetés többségi centruma is felkarolta, hiszen úgy ítélte meg, hogy ez egybevág a más szocialista országokban is lejátszódó, történelminek ítélt folyamatokkal, s ugyanakkor levonta a tanulságot 1956-ból s az utána követett út hibáiból is. A hatvanas évek közepén–második felében nyilvánosan nem volt a reformnak ellenzéke Magyarországon. (Az 1956 utáni reformviták konzervatív szószólói hallgattak, vagy legalábbis formailag. reformpártivá váltak.)

Ezen a talajon azonban annál erőteljesebben fogalmaztak meg aggályokat, óvtak a ténylegesen várható (vagy elgondolt) veszélyektől. Az óvatosságra intők érvelése mögött nemegyszer a kialakult érdekrendszerek óvása vagy a sztálini szerkezetekben abszolutizált „szocializmus" féltése húzódott meg. Elsősorban ennek normái jelentették a reform tilalomfáit, s ezek jegyében születtek a kompromisszumok.

A szocializmus sztálini felfogásának lényegi változatlansága – a tulajdonviszonyok és a politikai szerkezetek mindenféle pluralizmusának elutasítása, az állami tulajdon bürokratikus-elidegenedett formájának abszolutizálása – s a szocializmuskoncepció puszta részelemeinek korrekciója, mi több, a reform előkészítésének ideológiai-politikai összefüggésekből kiragadott kezelése eleve korlátokat szabott az előrehaladásnak. A reform bevezetését ezért azzal a defenzív érveléssel kellett alátámasztani, hogy nem sérti *a* szocializmus elveit, s az irányítástervezés *mechanizmusa* nem azonos *a* szocialista termelési viszonyokkal, hogy a szocializmus mint árutermelő társadalom az értéktörvény működését önkényesen nem korlátozhatja. Bár a sztálini elmélet azon elemét, amely két független, kapitalista és szocialista világpiac létét deklarálta, már nem tekintették érvényesnek, nem került sor a helyzet valóban mély elemzésére és a valóságnak megfelelő következtetések levonására sem. Nem vált nyilvánvalóvá, hogy a szocializmus fejlődése abban a formában, ahogy kibontakozott és azon erőviszonyok között, amelyek kialakultak, a tőkés világgazdaság alapzatán mehet csak végbe, s hogy az egységes világgazdaság fő folyamatait a fejlettebb tőkés gazdaság határozza meg, melyhez elengedhetetlenül igazodni kell, ha nem kívánjuk az izoláltságból fakadó lemaradást. Nem került sor annak tisztázására, hogy ez messzemenő következményekkel jár a szocializmust közelíteni szándékozó országokra.

Nem változott alapjában a szocializmus „felépítésének" évtizedes mércével mért, irreális-utópikus elgondolásrendszere sem. Nem sza-

bad elfeledni, hogy az 1950–1960-as évek fordulóján a kommunizmus két évtizeden belül történő, a szocialista táborban együttesen sorra kerülő megvalósításáról születtek állásfoglalások. Ilyen körülmények között a tulajdonviszonyok vagy a politikai hatalmi struktúrák változtatása, pluralizálásának az átmenet időszakában realisztikus igénye fel sem merülhetett. Miután a Szovjetunió és más KGST-tagországok kritikájának elhárítása érdekében a magyar pártvezetés arra kényszerült, hogy az alapvető változatlanságokat hangsúlyozza, az ideológia reformja a legkevésbé sem kerülhetett napirendre; a magyar reform beleszorult az „elméletellenesség" pozíciójába, s nem merte tisztázni saját lépéseit és szándékait. Ez viszont távlat nélküli pragmatizmusba szorította a reformpolitikát. Mindez szigorú korlátokat szabott a magyar reformnak.

Az 1964 és 1966 közötti előkészítés és az 1966. májusi reformdöntés során megfogalmazott elvek a központi tervezés és a piaci gazdálkodás olyan ideális ötvözését hirdették, melyben mindkét rendszer előnyei egyesülnek, hátrányaik nélkül. A szabályozott piac, a nyereség által motivált önálló vállalat, a központi utasításokat felváltó közvetett, gazdasági szabályozás a sztálini gazdasági modell határozott lebontását ígérte. Annak vizsgálata, hogy a tervezés kereteibe illesztett, vagyis rendkívül korlátozott piac (a korábban önkényesen kikapcsolt piac helyett) valójában működőképes-e, illetve piaci hatások közvetítésére alkalmassá válik-e, fel sem merült. (Márpedig a piac kettős értelemben is szigorúan korlátozott volt: a világpiactól fenntartott elkülönítésben és az önmagában is limitált árupiac mellett az egyéb piaci szférák [munkaerő, tőke] változatlan elzárásában.) A magyar kormány ennek jegyében 1971-ben a KGST bukaresti tanácskozásán reformjavaslatokat terjesztett elő, és a tagországok közötti gazdasági kapcsolatok piaci jellegű átalakítását szorgalmazta. Ez a törekvés azonban elszigetelt maradt, és elvetették. A magyar külkereskedelemben játszott meghatározó szerepe alapján a KGST-kapcsolatok változatlan „utasításos" modellje az elszigetelt magyar reform erőteljes külső korlátja volt.

A reform bevezetése így is jelentős előrelépés volt, különösen, mivel összekapcsolódott a gazdaságpolitika újraorientálásával. Maga a reform indoklása is kiemelte, hogy az extenzív, új munkaerő bevonására és munkahelylétesítésre alapozott iparosítás forrásai kimerültek, s a további növekedés egyedüli forrása csakis a termelékenység növekedése lehet. Mennyiség helyett a minőség előtérbe állítása kísérte a folyamatot. Végezetül a reform bevezetése a legszorosabban összekapcsolódott a külgazdaság jelentőségének felismerésével, az importpótló fejlesztési út felváltásával s a külgazdasági kapcsolatok preferenciájával. A „nómenklatúra", a politikai megbízhatóságra alapozott személyi

kiválasztás helyett a szakértelem, a felkészültség, a tudás hangsúlyozása ígért újat.

Történelmileg tehát felvillant – amint az nem egy európai és latinamerikai ország esetében is a hatvanas évek közepén megfigyelhető volt – egy sikeres gazdaságpolitikai irányváltás lehetősége, az átállás az iparosítás indító szakaszában követett importpótlásról az exportorientált, integrációs fejlesztési útra. Ezt szolgálta volna Magyarországon is a reform elveinek és gazdaságpolitikai összefüggéseinek következetes érvényesítése.

Az 1966 és 1968 közötti előkészítés során azonban újabb és újabb kompromisszumok épültek a reformrendszerbe.

Mit sem változhatott például a politikai szerkezetek környezete, a gazdasági intézményrendszer, beleértve a túlcentralizált, hatalmas ipari és szolgáltatási monopolvállalatok fenntartását. Megmaradt az ágazati irányításhoz alkalmas (és létfeltételeit éppen ebben megtaláló) állami és pártapparátus korábbi felépítése és személyi összetétele, változatlan maradt a szovjet modellnek megfelelő bankrendszer, a külkereskedelmi monopólium stb.

A gazdaságvezetés különös hangsúlyt fordított a fokozatosságra. Ezt az árrendszer és egyéb reformterületek esetében a reform két lépcsőben történő megvalósításával is biztosítani igyekezett. 1968-tól tehát még több kötöttség és régi forma maradt érvényben azzal a kimondott céllal, hogy a hetvenes években továbbhaladva, a reform második lépcsője a piaci gazdálkodás fejlesztését biztosítsa.

1968 után még több munkálat megindítását tervezték, beleértve az intézményrendszer fejlesztését (a vállalati monopólium, a centralizált bankrendszer átalakítása, a forint konvertibilitásának előkészítése stb.). Ezekre azonban érdemben már nem kerülhetett sor, mivel 1968-ban a csehszlovákiai beavatkozás és annak politikai-ideológiai közege, a bekövetkezett konzervatív fordulat nemzetközileg elszigetelte s hamarosan külső kritikáknak és nyomásnak tette ki a magyar reformot, belül pedig szükségszerűen megerősítette a konzervatív tendenciákat (beleértve a pártvezetés centrumán belül lejátszódó újraorientációt).

Az 1966. évi döntés nyomán megvalósított gazdasági reform így is történelmi horderejű lépés volt. Az utasításos tervezés ezzel Magyarországon véget ért. A direkt utasítás helyett a gazdasági eszközökkel történő szabályozás a rendszer működésének számos anomáliáját megszüntette. Az érdekeltség nőtt, új kezdeményező energiák szabadultak fel. A legsikeresebb reform (ismét) a mezőgazdaságot jellemezte. Az önálló szövetkezeti vállalat és gazdálkodás csak most bontakozhatott igazán ki. Ezt segítette az árrendszer rugalmasabb, piacibb jellege, s

számos korábbi ideologikus kötöttség felszámolása, mely a háztáji gazdálkodás felvirágzásához és a melléküzemi tevékenység rohamos fejlődéséhez vezetett. A magyar gazdaság egészében is rugalmasabb és mozgékonyabb lett. Mindez döntően hozzájárult az agrártermelés iparszerű átalakításának megindításához. A magyar szövetkezeti mezőgazdaság ebben az időszakban lépett át a kézműves korszakból a nagyipar szakaszába. A magyar mezőgazdaság világviszonylatban is az egyik leggyorsabb növekedési ütemet érte el, és az egy főre jutó termelés tekintetében elmaradott szintjéről a világ első országai közé került. Az áruellátás általában is lényegesen javult, a fogyasztási hiányok sok területen megszűntek. A növekedés egészében is gyorsabbá és harmonikusabbá vált.

A reform előkészítésének és fokozatos bevezetésének évei, a hatvanas évek közepét követő évtized bontakoztatta ki leginkább az MSZMP politikájának igazi sikereit. A világgazdaságot jellemző konjunktúrát kedvezően kihasználva, az érdekeltség, ösztönzés mozgatórugóit jobban bekapcsolva, ezekre az évekre értek be és váltak a lakosság számára is érzékelhetővé a felzárkózási folyamatok eredményei. Az elért magasabb gazdasági fejlettség és életszínvonal talaján, a helyreállított törvényesség és érvényesülő politikai tolerancia közegében, s nem utolsósorban az évtizedek óta jellemző izoláltságból vagy a nemzetközi kapcsolatrendszer szélsőséges egyoldalúságából kilépve Magyarország kezdte elfoglalni helyét a világban. Az új generációk bizalommal és nagyobb igényekkel léptek a felnőtt világba.

A nemzeti önérzet és önbizalom jelentősen megerősödött. A lakosság nagy része úgy érezte, hogy valami sajátosat, jelentőset sikerült végrehajtani, hogy Magyarország helyzete kedvezőbb, mint a környező országok többségéé. Az értelmiség körében Széchenyi István, Eötvös József hagyományához visszanyúlva, felértékelődött a történelmi racionalitás, a reformos, anyagilag jobbító hétköznapi cselekvés rangja és becsülete, a jó kompromisszumok értékelése.

A magyar társadalom ezekre az évekre határozottan közelebb került a politikai hatalomhoz. Korábbi elidegenedése feloldódóban volt. Ezt fejezte ki Kádár János határozott népszerűsége, melyet mint sikeres reálpolitikus és eredményes „fontolva-haladó" reformer vívott ki, aki mesterien él azokkal a lehetőségekkel, melyek a szigorú meghatározottságok közegében egyáltalán lehetségesek. A nyugodt építő munka, a stabilitás és emelkedés légköre az értelmiség számára is elfogadhatóvá tette, hogy jogait és lehetőségeit részben „engedményként" kapja, hogy az emberi és politikai jogok gyakorlásában, a történelmi és a politikai gondolkodásban tabukat kell elfogadnia. Mintegy hallgatólagosan beletörődött abba, hogy bizonyos bel- és külpolitikai kérdé-

seket, melyek a kormányzatot kellemetlen helyzetbe hoznák és ezáltal veszélyeztetnék az elérhető eredményeket, nem tesznek fel. A hatalom és a nép mintegy „összekacsintott", és tette, amire lehetőséget látott.

Ez a politikai konszenzus valóságos gazdasági-társadalmi és politikai eredményekre épült. Korántsem csupán a jobb áruellátással és a magasabb fogyasztási színvonallal „korrumpált" nép „gulyás szocializmusa" húzódik meg mögötte. Ez a tényező sem volt természetesen mellékes. Különösen nem a környező szocialista országokkal való összehasonlításban, mely napról napra, nem utolsósorban a tömeges utazások nyomán és a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek helyzetének érzékelése révén zajlott a lakosság körében is. Ez az összehasonlítás azonban nem csupán az életszínvonalra és áruellátásra vonatkozóan bizonyult kedvezőnek, hanem a szabadságfokot illetően is.

A társadalmi nyugalom és bizalom közegében mintha a magyar társadalom érettsége is erősödött volna. Bár sok mindent hiányolt és nélkülözött, s kimondhatatlanul vagy baráti körben megtárgyalva, megvolt a véleménye az emberi jogok korlátozottságáról és a beleszólás lehetőségének rendkívül szűk határairól, de elfogadta, hogy a társadalom átalakulásának reálfolyamataiban, a korábbi kasztos-szélsőséges különbségek megszüntetésében, az egységesülő falusi társadalomban, az emelkedő iskolázás révén több valódi társadalmi egyenlőség van kibontakozóban, mint bármikor korábban. A társadalom sok mindennel szemben tartózkodó, fenntartással élő vagy bizalmatlan volt, de elfogadta, hogy a szocializmus meghirdetése és az eltelt nehéz évtizedek értékeket termeltek a számára.

Az előrehaladás ténye és érzete alapján elfogadta, hogy nem illik és nem lenne szerencsés bizonyos kérdéseket feszegetnie, hogy az ország geopolitikai realitásaihoz igazodni kell.

A reform bevezetése és első évei azonban sajátos nemzetközi közegbe ágyazódtak. 1968 – a magyar reform éve – kedvezőtlen fordulat vízválasztója lett. Ez az év csúcspontja volt a háborút követő nemzetközi balratolódásnak, a marxizmus megnövekedett tekintélyének. Valóságos „diákforradalom" öntötte el Nyugat-Európát és az Egyesült Államokat. A baloldaliság e csúcspontja azonban az ellenkező irányú fordulat kiindulásának bizonyult. A nyugati világot hamarosan elöntő konzervatív fordulat a neoliberális eszmeáramlatok felülkerekedésével, a reagani–thatcheri konzervativizmussal, a szociáldemokrácia kezdődő visszaszorulásával, a keynesizmus vereségével a baloldaliság visszavonulását idézte elő. A szocialista világban a csehszlovákiai megújulási kísérlet külső katonai erővel történt elfojtásától a kínai kulturális forradalom tombolásáig és a brezsnyevi nagyhatalmi politika

lépéseiig, minden oldalon a konfrontációs politikát helyezték előtérbe. Úgyszólván szimbolikus, hogy éppen 1968-ban és a csehszlovákiai események kapcsán lép fel egy évtizednyi szünet után az ellenzék első, rendkívül szűk, s nem is csak belső kritikát megfogalmazó csoportja.

Magyarországon a progresszió még egy ideig lendületben maradt, és ez nemcsak a reform megvalósításában öltött testet, de a fiatal értelmiségi generációk körében erőteljes Marx-reneszánszban, úgyszólván divatos baloldaliságban is.

Az egyensúly és progresszió magyarországi folyamata azonban a hetvenes évek közepére megtört. Ennek első és sok szempontból elindító eseménye az MSZMP szimbólumává vált gazdasági reform elleni belső támadás kibontakozása volt.

4. A REFORM MEGTÖRÉSE. VILÁGGAZDASÁGI ÁTALAKULÁS ÉS ALKALMAZKODÁSI KÉNYSZER – ALKALMAZKODÁSKÉPTELENSÉG ÉS A VÁLSÁG KIBONTAKOZÁSA (1973–1988)

Támadás a reform ellen

A kompromisszumokkal eleve súlyosan terhelt, elszigetelődött magyar reform az 1960–1970-es évek fordulóján megtorpant. Második lépcsőjének beindítása lekerült a napirendről, vagyis félbemaradt, és mindezek következtében ellentmondásossá vált.

Ebben különösen nagy szerepet játszott, hogy 1972 őszén, lényegében a sztálini szocializmusfelfogás jegyében, az alig változtatott intézményrendszer és politikai szerkezet keretei között – erőteljes külső támogatással – megszerveződött a reform elleni konzervatív politikai támadás. A vezetés egy csoportja (elsősorban Komócsin Zoltán, Biszku Béla, Pullai Árpád) ezt feltehetően politikai célokkal, utódlási igényének biztosításával is össze kívánta kötni.

A reform végrehajtásának eltorzítását bírálva, a kispolgári szerzésvágy eluralkodásának, a szocializmus elvei és a munkásosztály érdekei megsértésének minősítették az 1968 utáni gyakorlatot. Ez utóbbi korrekciója azután nemcsak megállította a reformfolyamatot és megakadályozta a „második lépcső" kidolgozását, de megindította a félbemaradt reform visszaforgatását is. A pártvezetés konzervatív szárnya a szocialista országokban működő gazdasági modellhez való visszatérés (vagy erőteljes közelítés) érveivel, a szocializmus sztálini interpretálású normáira és értékeire hivatkozva a pártvezetés centrumát is elbizonytalanította, sőt eltántorította a reformtól. A reformszárny súlyos vereséget szenvedett. Kulcsembereit – elsősorban Nyers Rezsőt, Fehér Lajost, majd Fock Jenőt – eltávolították a politikai vezetésből.

Informális újracentralizáció indult meg. A legnagyobb 50 vállalatot

direkt állami irányítás alá helyezték. A normatív szabályozás hiánya mellett a szabályozók kváziutasításként is manipulálhatók lettek. (Amint a tervalku helyett a szabályozásalku is kialakult.) A valóságos piac helyett a szimulált piac nem tudta betölteni valóságos piaci funkcióit. A továbbra is mesterséges, sőt újabb tömeges szubvenciókkal szétzilált árrendszer nem tudott jó tájékozódási és ösztönzési hatásokat kifejteni. A terv és a piac kombinációja – a reform eredeti filozófiájától eltérően – nemegyszer a két szisztéma előnyeinek társítása helyett a két rendszer hátrányait egyesítette (például részleges piaci árformálás plusz nagyipari vállalati monopolhelyzet). Újratermelődött az irányítás indirekt utasításokkal működő rendje.

Az újracentralizáció jelzéseként lényegesen növelték az Országos Tervhivatal és a tervezés hatáskörét, létrehozták az Állami Tervbizottságot. A piac követelményeivel ellentétben kimondták, hogy „maximálisan biztosítani kell az árak stabilitását".

Mindez összakapcsolódott a munkásság, különösen az állami nagyipari munkások érdekvédelmének és preferenciájának hangsúlyozásával. A Központi Bizottság 1972. novemberi ülésének állásfoglalása úgyszólván a klasszikus 19. századi társadalomszerkezeti felfogásból kiinduló „munkáspolitikát" hirdetett. Az osztályharcos társadalomszemlélet kifejezésre jutott a munkások érettségi nélküli egyetemi felvételének újraélesztésében és országos kampány kibontakoztatásában a képzettség nélküli munkások vezető posztokra történő tömeges kiemeléséért. A pártban zárlatot rendeltek el a nem munkás foglalkozásúak felvételére, és az MSZMP „szociális összetételére" vonatkozó politikai bizottsági határozat elítélte azt a nézetet, amely „az értelmiségnek . . . a párton belül a szükségesnél nagyobb jelentőséget tulajdonít". A szellemi dolgozók 41 százalékos arányát a párttagságban „kedvezőtlen" jelenségnek ítélve, a valóságos társadalmi rétegződési folyamatokkal és korkövetelményekkel ellentétes ósdi „osztálylálláspont" kerekedett felül.

A párt ezzel egyidejűleg ismét erőteljesen fellépett a felerősödő „polgári, kispolgári jelenségek, a szocializmus nagy történelmi érdekeit és távlatait szem elől tévesztő individualizmus, önzés legkülönbözőbb formái" ellen.

Az ideológiai rendcsinálás jegyében adminisztratív eszközökkel megrendszabályozták az ún. Lukács-iskola néhány képviselőjét és egyes szociológusokat. Az MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközösségének 1973. márciusi állásfoglalása „néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről" gyakorlatilag a csoport kirekesztésére vezetett a magyar szellemi életből. Elítélve a marxizmus pluralizálására vonatkozó és általában a pluralizmus mellett kiálló nézeteiket, elutasítva azon

álláspontjukat, hogy a kapitalizmus feletti szocialista kritika hatékonysági érve relevanciáját veszítette, s általában a szocializmus bürokratikus modelljére vonatkozó kritikát, e csoport elleni fellépés egyszersmind befelé irányuló figyelmeztetés, felszólítás volt az ortodoxia mellett felsorakozásra. Egyben kifelé a „szocialista ideológiai szilárdság" demonstrációjának is szánták a reformra és a liberális kultúrpolitikára nehezedő külső kritikai nyomás kivédésére és „a nagyobb rossz" elhárítására.

A megtorlás (mely a kutatómunkából való elbocsátással is együtt járt) világosan jelezte a reform elméleti és ideológiai határait. A társadalomkutatók számára világossá tette, hogy erősek a tabuk és hogy nem engedélyezett a magyar út sajátosságainak elméleti modellben történő általánosítása. Ehhez kapcsolódtak a Lukács György körüli állandósult viták. A reform elleni fellépés idején a lukácsi életművet úgy igyekeztek integrálni, hogy sztálinizmuskritikáját és a szocialista demokráciára vonatkozó nézeteit nem tették hozzáférhetővé, ezzel gyengítve az esélyt, hogy hatást gyakoroljon a demokráciáról folyó vitára.

Az MSZMP ideológiai vonalában újra feltámadtak, illetve megerősödtek a sztálini ideológia fontos tételei. Doktrinér megközelítéssel – szakítva a valóságérzékenység erényével – elvont „tulajdonvitát" nyitott a pártvezetés, ismét aláhúzva az 1956 után már elvetett tézist az állami tulajdon magasabbrendűségéről a szövetkezeti tulajdonnal szemben. Hosszú távú, de azonnal követendő útként a „tulajdonviszonyok szocialista vonásainak erősítését" jelölték meg, elsősorban a szövetkezeti tulajdonnak az állami tulajdonhoz való közelítése révén. Ugyanilyen doktrinér alapon kívánták korlátozni a magán- és személyi tulajdon körét is, az állami tulajdon bérletével helyettesítve azt. A közösségi formák erősítése és egyenlősítő intézkedések egész sora volt hivatva ezen elvek realizálásának azonnali megindítására.

Mindezen törekvések világos megfogalmazást nyertek az MSZMP 1975-ös programnyilatkozatában is, mely a legteljesebb mértékben eltekintett a társadalomtudományi kutatások 1960–1970-es években született jelentős hazai eredményeitől. Nemcsak a társadalom valódi szerkezeti vonásainak és tagolódásának feltárását és a közgazdasági kutatások eredményeiben megfogalmazott valóságkritikát és átalakítási koncepciókat söpörte félre a politika, de messzemenően elszakadt a korabeli kapitalizmus elemzésének eredményeitől is. A programban megfogalmazott világkép élesen szemben állt a valósággal. A szocializmust jól működő, egyenesvonalúan előrehaladó, a fejlett szocializmust építő és a kommunizmus felé tartó, jó önkorrekcióval rendelkező internacionalista rendszerként írta le, míg a kapitalizmust a negyedszázaddal korábbi sematizmussal az általános válság elmélyülésével, a

proletariátus éleződő osztályharcával, a feloldhatatlan ellentmondásokból a szocializmusban kiutat kereső munkástömegekkel jellemezve pusztuló, megújulásképtelen rendszerként állította be.

A hatvanas évek reformvonala és a hetvenes évek reform elleni fellépése történelmileg nyilvánvalóvá teszi, hogy a pártegység állandó és nyomatékos igénye és hangoztatása ellenére az MSZMP-ben tulajdonképpen mindvégig két irányzat, a reformvonal és a konzervatív szárny egymás mellett élése, sőt nagyobbrészt sajátos kompromisszuma volt jellemző, miközben a többségi centrum a kritikus fordulatok idején egyik vagy másik irányzat mellé állva biztosította annak felülkerekedését. A hagyományos pártegység óvása és az eltérő platformokat elutasító szervezet azonban e tényt elleplezte.

A világgazdasági szerkezeti válság és hatása

Ilyen szellemi-gyakorlati környezetben érte Magyarországot 1973 őszén az olajárrobbanás látványos korszakhatár-jelzése: felszínre törtek a világgazdaság hatalmas átalakulási folyamatai, melyek súlyos válságtünetekkel, szokatlan új jelenségekkel (infláció és stagnáció társulása), az árak és cserearányok zajos átrendeződésével jártak. A folyamatok mélyén a technika forradalmasodása, a lejátszódó „tecnikai rezsimváltás" által kiváltott strukturális válság húzódott meg. Az új technikát megvalósító és annak hatására a gazdaságszerkezeti átalakulásban élenjáró legfejlettebb országokkal szemben minden más ország strukturális válságba került, s igazodásra, átalakulásra kényszerült. E kényszernek a gazdag, fejlett oktatási rendszerrel rendelkező országok az 1970–1980-as évek fordulójának átmeneti, bár súlyos megrázkódtatásai után (nagy munkanélküliség, egyes ágazatok leállítása, magas infláció, termelés- és reálbér-visszaesés vagy erős lefékeződés stb.) sikerrel tudtak eleget tenni.

A közepesen fejlett vagy elmaradott országok esetében ez általában nem volt sikeres. Különösen nem, ha ezen fejlettségi sávban elhelyezkedő ország importpótló iparosítási utat folytatott (hiszen ez esetben az önellátás kapott preferenciát, és a világpiaci versenyképesség alárendelődött ennek). Több mint félszáz ország (ebből a kategóriából s döntően a harmadik világban) fizetésképtelenné is vált.

Miután Magyarország a gyors iparosodás ellenére is a közepes európai fejlettségi szinten állt és előzetesen erőteljesen importpótló utat járt, s mindkét vonatkozásban hosszú előzményekre tekinthetett vissza, az objektív előfeltételek a világgazdasági átalakuláshoz való igazodáshoz kedvezőtlenek voltak. A gazdaság reformmodelljének felemássága, s a reformnak éppen a világgazdasági átalakulás felszínre töré-

se idején bekövetkezett megállítása, sőt visszafordítása és a sztálini ideológiai kövületek irányadó szerepének visszaállítása a legkedvezőtlenebb időben akadályozta meg a világgazdasági hatások érzékelését, reális értékelését és az azokra való jó reagálások lehetőségét. Az új helyzet megítélése természetesen nem volt könnyű, nehéz volt eldönteni, hogy nemzetközi politikai okokra visszavezethető zavarokról van-e szó, vagy a tőkés gazdaságra jellemző ciklikus válságról, esetleg hosszabb távú és mélyebben szántó változásokról. Az új helyzetben azonban a régi reflexek léptek működésbe: a szocialista gazdaságot nem érintheti a válság, annak hatásai Hegyeshalomnál megállnak.

Mindezek nyomán hosszabb ideig hiányzott a helyzet reális megítélése, s meghökkentően hosszan, öt éven át a magyar gazdaságpolitika nem reagált a változásokra. Ugyanazt az utat folytatta, mint korábban, erőltetve a gyors növekedést és a munkás reálbérek – központi intézkedés révén történő – emelkedését. 1974-től pedig az olajárrobbanás következtében a magyar külkereskedelem cserearányai már látványosan romlottak, hamarosan 20 százalék, majd ennél is nagyobb veszteséget okozva. A 6 százalék körüli szinten tartott évi gazdasági növekedéshez szükséges mintegy 12 százalékú külkereskedelmi növekedés ilyen helyzetben tetemes deficitet halmozott fel. A magyar nemzeti gazdaságot ebben az évtizedben végül is egy évnyi nemzeti jövedelmének elvesztése sújtotta. A veszteségek volumene elérte az ország második világháborúban elszenvedett anyagi pusztulásának mértékét. Ez részben az ország fejlettségi szintjéből és a világgazdasági változásokból fakadó objektív hatás, részben a reagálóképesség hiányából eredő következmény volt.

A keletkező gazdasági zavarokra a gazdaságvezetés (a Nyers Rezső helyére lépő Németh Károly irányításával), a pártban felülkerekedett konzervatív fordulatnak megfelelően, a „rendcsinálás" politikáját választotta. Adminisztratív intézkedésektől várva a megoldást, létszámstopot és más központi intézkedéseket vezetett be. A megbillent egyensúlyt, a magyar exportcikkek relatív világpiaci leértékelődését és a felhalmozódó deficitet a nemzetközi pénzpiacon bőséggel (és akkor még jó feltételekkel) rendelkezésre álló hitelek felvételével hidalta át a Fock Jenőt felváltó Lázár György vezette kormány. A hetvenes évek elejének fizetésimérleg-többlete után 1973 és 1978 között 8 milliárd dollár tartozás halmozódott fel. (Az 1978-as évben a tartozásállomány növekedési üteme már kétszeresen meghaladta az előző évekét.)

Az eladósodás jellegzetes „öngerjesztő" folyamattá vált, hiszen a hitelek terheit – a gazdaság szerkezeti, technológiai korszerűtlenségéből fakadó versenyképtelensége következtében – egyre inkább újabb hite-

lek felvétele útján lehetett csak törleszteni, s ezzel az eladósodás önmagában a további eladósodás okozójává vált. A helyzetet súlyosbította, hogy a KGST-relációban bekövetkezett mintegy 40 százalékos csererányromlást Magyarország többletszállításokkal egyenlítette ki. (Ugyanannyi mennyiségű olajért például 500 helyett 4 ezer autóbuszt szállítva, de ezzel, mivel a magyar termékekbe átlagosan 30 százalék körüli dollárrelációból beszerzett importhányad épült, a keménydeviza-tartozások növekedtek, és az egyensúlyhiány fokozódott.) A felvett hitelekből végül is – gyakorlatilag a nyolcvanas évek közepéig terjedően – mindössze 3-4 milliárd dollár értékű tényleges külső forrásbevonásra került sor. A további összegeket felemésztették a jelentős nemzetközi áremelkedések, az import lefékezését és csökkentését szolgáló növekvő szubvenciók, rubelexport-támogatások, melyek rövid idő alatt lerombolták az 1968. januári árreform részleges eredményeinek jó részét.

A felvett hitelek „elfogyasztásában" a vállalatok jártak élen, mivel a külső piacokon drágán vásárolt energiát és nyersanyagot olcsó, erősen szubvencionált áron kapták meg. Ez egyben feleslegessé tette számukra a reagálást az új viszonyokra, melyeket a valóságban nem is érzékeltek. A hitelekből egyúttal a lakosság is részesedett, részben az árak szubvencionálása, részben a reálbérek további emelésének általános munkásbéremelés útján történő erőltetése formájában.

A változatlan vágányokon, változatlan ütemben haladó gazdaság egyensúlyvesztése és a gyorsan növekvő (és különösen felgyorsuló) eladósodás folyamata különösen súlyos helyzet kibontakozásához vezetett.

Eközben erősödött a felismerés, hogy nem egyszerűen ciklikus válságról s nem is csupán a tőkés világra korlátozódó zavarokról van szó. Igaz, eleinte inkább az energia és a nyersanyag áremelkedése révén átalakuló ararányokat vélve tartós átrendeződésnek, olyan új korszakról beszéltek, melyben a korábbi értékrend megváltozik. Csak néhány év múltán vált nyilvánvalóvá, hogy hosszabb távon nem az energia- és nyersanyagtermelés, hanem a legkorszerűbb technikát hordozó termékek, a magas szellemi értéket és tudást megtestesítő gyártmányok érik el a legkedvezőbb árszintet, s ezek előállítói lesznek a strukturális válság nyomán lejátszódó átalakulás valódi haszonélvezői.

A korszak jellegének megváltozása azonban nyilvánvalóvá lett, s ezzel elodázhatatlanná vált az útkeresés, az újraorientáció. Ennek első lépéseként került sor a hosszú távú külgazdasági stratégia és szerkezetátalakítás szükséges útjainak, a magyar alkalmazkodást szolgáló új stratégiának a kialakítására. Az erre vonatkozó helyes felismeréseket a KB 1977 októberében foglalta határozatba. A szocialista országok tör-

ténetében első ízben fogalmazta meg az importpótló fejlesztéssel szemben az exportorientált fejlesztés követelményét mint a magyar gazdaságfejlesztés új alapelvét. Ez már akkor is előrevetítette a reformhoz való visszakanyarodás elkerülhetetlenségét, ha maga a határozat még központi kormányzati döntésektől várta is a stratégiai felismerések valóraváltását.

Visszakanyarodás az óvatos reformhoz

Viszonylag rövid átmenet után, 1978 végén valóban bekövetkezett a visszakanyarodás a reformhoz, mely 1979–1980-tól nyert új lendületet. (A fordulatot ismét fontos személyi változások jelezték, a pártvezetés konzervatív szárnyának vezérképviselőit, Biszku Bélát és Pullai Árpádot elmozdították, a KB gazdaságpolitikai titkári tisztén Németh Károlyt Havasi Ferenc váltotta fel. Ennél is jóval fontosabb, hogy a pártvezetés többségi centrumában „belső kurzusváltás" játszódott le, visszatérés a reformkritikáról a reform platformjára.)

Az újabb, kedvező belpolitikai fordulat azonban sajátosan egybeesett a nemzetközi politika kedvezőtlen változásával. A brezsnyevi politika elhibázott afganisztáni beavatkozása nyomán kibontakozó újabb súlyos hidegháborús hullám és különlegesen felfokozott fegyverkezési verseny csapást mért a kelet–nyugati kapcsolatokra, és ez a reformpolitika környezetét, feltételeit – mindkét relációban – kedvezőtlenül befolyásolta. A magyar külpolitika nagy erőfeszítéseket tett, s a korábbinál sokkal rugalmasabb vonalvezetéssel nagy sikereket ért is el az általános kelet–nyugati tendenciáktól eltérő kapcsolatépítés politikájával, különösen az egyedien alakuló magyar–amerikai kapcsolatok terén.

A helsinki egyezmény aláírása és a szocialista országok vezetőinek 1976. évi berlini találkozója után a korábbi évtizedek magyar külpolitikai vonalvezetésében elvi jelentőségű változás bontakozott ki. A Varsói Szerződéshez való hűség változatlan politikája mellett az önálló nemzeti érdek külpolitikai képviselete határozottabbá vált. A korábbi szélsőséges egyoldalúsággal szemben megindult az ország fokozatos külpolitikai „visszaintegrálása" Európába és a világba. Magyarország öntudattal, tekintéllyel és sikerrel képviselte a kis országok világpolitikai szerepének és a kelet–nyugati hídépítésnek az elveit. Ezzel sok kedvezőtlen nemzetközi hatást sikerült is ellensúlyozni. Ennek ellenére azonban a nyolcvanas évek újabb reformtörekvéseit alapjában a merevebbé-dogmatikusabbá, apologikusabbá váló brezsnyevi politika legrosszabb éveihez igyekeztek igazítani. A reformhoz való visszatérés külső meghatározottságai tehát jórészt kedvezőtlenek voltak. Ez az

MSZMP vezetését óvatossá és részben bizonytalanná is tette a reformpolitika folytatásának dinamizmusa és radikalizmusa terén.

Az 1978 és 1988 májusa közötti évek a megszületett s nagyobbrészt jó felismerések ellenére végül is, nem utolsósorban éppen az említett hatások nyomán, a „pangás évei" lettek Magyarországon. Sem a hosszú távú külgazdasági és szerkezetátalakítási stratégia elvei, sem a reform érdemi, vagyis átfogó továbbfejlesztése – egyes, akár önmagukban fontos részintézkedések, inkonzisztens reformlépések megvalósulása ellenére – nem érvényesültek. A döntések vagy a gyakorlati lépések általában elmaradtak. Jó határozatok nem váltak valósággá. A megoldásra váró feladatokat a párt és a kormány többségükben maga előtt görgette, halasztotta, mivel – részben ideológiai-politikai megfontolásokból, részben három évtized megszokása alapján – nem akarta vállalni a cselekvéssel járó elkerülhetetlen társadalmi feszültségeket és konfliktusokat.

Nem kívántak szembenézni azzal a szükségszerűséggel, hogy a két évtizeden át követett életszínvonal-politika nem folytatható, s nem akarták feladni a teljes foglalkoztatás elvét. A továbblépésnek egyre inkább alapvető akadályává vált az ideológiai megfontolás és óvatosság, amely az 1968-as reform kereteit nem tartotta lehetségesnek túllépni. A pártvezetés most is azt vélte fontosnak, hogy nyilvánosan elhatárolja magát mindenféle „magyar modell" keresésétől, s e kifejezést is elvetve, a többi szocialista országgal való azonosságát hangsúlyozta. A nyolcvanas évek elején jelentkező szenvedélyes közgazdasági viták során jelszószerűen megfogalmazott követelmény: „a reform reformja", mely a reformfolyamat új szakaszának kibontakoztatását, az 1968-as kompromisszumok meghaladása jegyében végrehajtott fordulatot sürgette, elvi ellenzést váltott ki, és elutasításba ütközött a párt vezetésében. Mint korábban, most is a meglévő, felemássá korlátozott reformmodell *korrekciója* kapott csak zöld utat.

Mindezek nyomán a legutóbbi évtized az ellentmondásos, egymásnak gyakran ellentmondó intézkedések színtere lett, amikor is régi reflexek alapján született, az új helyzetnek ellentmondó döntések, vagy egyszerűen a tehetetlenségi nyomaték erejével tovább érvényesülő folyamatok keveredtek érdemi, de összefüggésükből legtöbbször kiszakított reformlépésekkel. Az egész időszakban kusza ellentmondásba ütköztek egymással a rövid és hosszú távú érdekek, s a rövid távon akár előnyös egyensúly-helyreállító lépések jó része hosszú távon, egyoldalú alkalmazásuk következtében, károssá vált. Az évtized esetenként hasznos részintézkedései és teljesítményei is sorra visszájukra fordultak a következetes átgondoltság és a határozott, összehangolt cselekvés hiányában.

Az önmagukban jó, sőt fontos intézkedések hosszú listáját sorakoztathatjuk fel. Az 1979–80-ban, két lépcsőben végrehajtott termelői és fogyasztói árreform igyekezett helyreállítani, sőt valamelyest tovább is fejleszteni az 1968-as árrendszert. A nyolcvanas évek elején – e sorból talán a legfontosabb, modellértékű lépésként – sor került az úgynevezett második gazdaság legkülönbözőbb kiegészítő magántevékenységeinek legalizálására. Ennek nyomán az évtized folyamán – a mezőgazdaságban addig is érvényesülő jelentős szerepe mellett – a kiegészítő magántevékenység döntővé vált az építkezések és szolgáltatások területén is. Az állami-szövetkezeti tulajdon és egyéni tevékenység számos új kombinációja jött létre: az állami üzletek és vendéglők magánbérlete, a sok szempontból vitatott vállalati gazdasági munkaközösségek stb. A munkaidő után végzett kiegészítő tevékenységek sok új formája bontakozott ki. A nemzeti jövedelem közel egyharmadának előállításával s a lakosság jövedelmeinek közel megkétszerezésével ez az intézkedés nagy jelentőségű tartalékokat szabadított fel. Mindezt jelentős többlet-munkaráfordítással, a lakosság jelentős tömegeinek növekvő „önkizsákmányolásával" lehetett elérni. Számottevően nőtt (3-ról 6 százalékra), de továbbra is szerény maradt az önálló magánszektor. Mindez együttvéve azonban megindította a gazdaság pluralizálását, s megkezdte a „túlállamosítások" idején elkövetett hibák korrigálását. Az évtized legnagyobb részében úgyszólván kizárólag ez biztosította, hogy a nemzeti gazdaság stagnáló tendenciáját a lakosság jelentős hányada ellensúlyozni tudta. Egyúttal korábban elképzelhetetlen, társadalmi feszültségeket okozó jövedelemdifferenciálódást indított útjára.

Ugyancsak fontos lépés volt az 1968-ban elkezdett intézményi reform megindítása, mely az évtized elején az ágazati ipari minisztériumok egyetlen minisztériummá való összeolvasztásával, valamint a valódi piaci feltételeknek útját álló nagyvállalati monopóliumok széttörésének első, fontos lépéseivel vette kezdetét, s az évtized második felére elvezetett a sztálini gazdasági modellnek megfelelő s mind ez ideig fenntartott centralizált bankrendszer – igaz, részleges – átalakításához. E lépéssorozat keretében az 1982-től előkészített és 1984-ben bevezetett újabb intézkedés a vállalati önállóság erősítését célozva, szervezeti átalakítást vezetett be: létrehozta a vállalati tanácsokat, s kezükbe adta az igazgatók kinevezésének jogát. Ez a se nem centralizált, se nem önigazgatásos rend azonban igen hamar kedvezőtlennek bizonyult.

E részleges-fokozatos korrekciós folyamatba illeszkedett, bár csak a legsúlyosabb kényszerhelyzet váltotta ki a merész – s néhány környező ország által elmarasztalt – csatlakozást az IMF-hez, amely azonnal védőernyőt biztosított az adósságválságban, amikor kiderült, hogy

„szocialista védőernyő" nem létezik. Ezen lépéssorozat keretében indult meg és egyfajta cselekvéskényszertől hajtva elsietve és hibákkal terhelve került bevezetésre a nyugati típusú hozzáadottérték-adó a vállalati szférában és a progresszív személyi jövedelemadó, mely a modern adórendszer indokolt céljával szemben fontos reformalapelvekkel ellentétes, többletteljesítményt fékező hatást gyakorol.

Az évtized gazdasági teljesítményei között külön említést érdemel a magyar gazdaság felborult egyensúlyának válságmenedzselése, mely rövid távra, 1979 és 1982 között jó átmeneti eredményekkel járt, 1982–1983-ban pedig sikeresen elhárította a fizetésképtelenség súlyos fenyegetését. Mindez azonban elsősorban az import radikális korlátozásával és a tartalékok mozgósításával (bizonyos rablógazdasági elemekkel) növelt export, valamint átmenetileg sikeres (árfolyamnyereségeket eredményező) pénzpiaci műveletek révén volt elérhető.

Ez utóbbi siker azonban átmenetinek és ellentmondásosnak bizonyult. Az egyoldalúan rövid távú és restrikciós egyensúly-helyreállító törekvések ugyanis saját ellentétükbe csaptak át: a megszorítások, az import és ennek érdekében a beruházások radikális csökkentése (a nemzeti jövedelem 26-27 százalékáról 10-11 százalékára) ugyanis csak rövid időre teremtett egyensúlyi állapotot a külkereskedelmi és javulást a fizetési mérlegben. Néhány év múltán azonban elkerülhetetlenül újratermelte az egyensúlyvesztést, hiszen aláásta az export tartós növelésének alapjait.

Tartós válsággócok jöttek létre, s nem fejlődtek ki korszerű, versenyképes új gyártási ágak. A „restrikciós spirál" – bár kétszer is sikerült elkerülni az összeomlást – nemcsak újrakeletkező egyensúlyvesztést idézett elő, hanem tartós stagnációt, hanyatlást váltott ki a magyar gazdaságban. A válságmenedzselés ezen módja nem tudta megállítani az egyensúlyvesztés súlyos megnyilatkozásaként jelentkező további eladósodás folyamatát, amely – csupán 1985–86-ban, két év alatt (árfolyamváltozásokat is figyelembe véve) – 4 milliárd dollárral növelte a tartozásállományt. 1988-ra 18 milliárd dollár tartozásállomány felhalmozására, hosszabb távon a bénító, évi 2-3 milliárd közötti visszafizetési kötelezettségre és 1 milliárdot meghaladó kamatterhekre vezetett. Egy évtizeddel e politika alkalmazása után végül is jóval súlyosabb helyzet állt tehát elő, mint aminek elhárítására eredetileg kidolgozták.

A mérleg megvonásánál további súlyos negatívumként jelentkezik ezen egyensúlyt helyreállító politika erőteljesen reform ellen ható gyakorlata. A restrikciók, a piaci kapcsolatok és a normatív szabályozás szükségszerű állandó megsértése, az úgynevezett „kézi vezérlés" alkalmazása ugyanis erőteljesen beavatkozó politikával járt. A centralizáció foka sok vonatkozásban minden korábbit meghaladott. Ami 2-4

év átmeneti eszközeként elfogadható lett volna, az tartós érvényesítése következtében károssá vált.

Ha egy évtized gazdasági teljesítményei sorában a válságmenedzselés átmeneti sikere visszájára fordult és súlyosabb állapotok kialakulásához járult hozzá, a reformfolyamathoz való visszalépés és az egy évtizeden át alkalmazott részleges korrekciós lépések – önmagukban vett, többnyire pozitív jellegük ellenére – egészében ugyancsak nem érték el a hatékonyabb, jobb gazdasági működés kibontakozását. Ez főként két okra vezethető vissza. Egyrészt az intézkedéssorozat konzisztenciájának hiányára. Az egyéni kezdeményezés és kiegészítő magántevékenység, a jelentős többletmunka-ráfordítás ösztönzését például néhány év múltán erőteljesen ellenpontozta a személyi jövedelemadó jövedelemegyenlősítő törekvése. A vállalati adórendszer reformjának hatékonyságát akadályozta az árrendszer tökéletlensége. A vállalati önállóság szervezeti erősítését messzemenően keresztezte a „kézi vezérlés" gazdaságirányító gyakorlata.

A másik ok a korábbi reformkoncepció kereteihez való ragaszkodásban és a fordulatot igénylő „reform reformjának" egyértelmű elutasításában jelölhető meg. Ez a politikai-ideológiai önkorlátozás ugyanis elhárította a legfőbb kérdések bolygatását: a szimulált helyett valóságos piac megteremtését, a világpiaci hatásokat automatikusan közvetítő árrendszer létrehozását, a szubvenciók következetes felszámolásához és az érdemi hosszú távú stratégia alkalmazásához nélkülözhetetlen bérrendszer bevezetését.

A sok korrekciós lépés tehát a koncepcionális gyengeség következtében töredékes eredményeket hozhatott csupán, mivel nem tudta (nem kívánta) érvényesíteni a reformoknak azt a „kritikus tömegét", azt a nélkülözhetetlen radikalizmusát és átfogó rendjét, ami az adott irányítási rendszeren belüli változtatgatások helyett az új minőség kialakításához vezethetett volna.

A válság kibontakozása

Az évtized gazdasági folyamatai szempontjából ugyanilyen jelentősége volt annak, hogy a gazdaságpolitikai felismerések ellenére a hosszú távú külgazdasági és szerkezetátalakítási célok realizálásának megindítása teljesen elmaradt. A gazdaság pártvezetése (Havasi Ferenc) az átgondolt, fokozatos, de határozott cselekvés helyett azt indokolta és magyarázta, hogy milyen negatív következményei lennének e politika megvalósításának, miért nem lehet végrehajtani az átállást. A pártvezetés nem akarta vállalni az átalakulásokkal járó feszültségeket, megrázkódtatásokat. Mindazon országok, melyek szem-

benéztek ezekkel a nehézségekkel, átmeneti munkanélküliség, magasabb infláció és átmeneti reálbércsökkenés árán a nyolcvanas évekre már túljutottak az átállás legnehezebb szakaszán. A magyar politika azonban halasztotta a hosszú távú megoldást ígérő lépéseket, s évekig valóban el tudta kerülni a nagyobb visszaesést, inflációt és munkanélküliséget. Fékezte a reálbércsökkenést is, bár az életszínvonal meghirdetett szinten tartását nem tudta teljesíteni. Ebben régi reflexek, negyedszázados politikai vonal változtatásával szembeni ellenállás, ideológiai elvek (teljes foglalkoztatás, kötelező növekedés stb.), erőteljes érdekvédelmi csoportosulások (lobbyk) és azok sikeres érdekérvényesítése, de nem utolsósorban a kormányzati tehetetlenség is közrejátszottak.

Ehhez kapcsolódott a régi szerkezet fenntartásából következő s a tehetetlenségi nyomaték erejével ható változatlan beruházási politika. Az erősen megcsappant fejlesztési forrásokat, melyeket a kívánt szerkezet kialakításának céljára kellett volna befektetni, ismét és ismét a régi szerkezet egyre kedvezőtlenebb további fenntartása és működtetése szívta fel. Az ötvenes évektől kiépített energia- és anyagigényes, jórészt kríziságazatok végtelen és növekvő energiaigényét a kormányzat a hetvenes-nyolcvanas években sorozatosan elhibázott nagyberuházásokkal igyekezett kielégíteni, s ezzel az ország valóságos kiútlehetőségét egyre jobban aláásta.

Nemcsak az energiapánikban született hátrányos, gazdaságilag káros energia-nagyberuházások (az Eocén-program 1976-os, a Nagymarosi Vízlépcső 1977. évi és a rendkívül terhes tengizi beruházás megindítása) emelhetők ki, hanem általában is a sztálini gazdaságpolitikai gyakorlat kezdetétől jellemző s a Magyarország adottságaival gyökeresen ellenkező beruházáspolitika töretlen folytatása, az ipari beruházások $^3/_4$-ének energia- és nyersanyag-termelési felhasználása is. Ha ez elhibázott volt az 1950-es években, különösen azzá vált az 1970–1980-as években, amikor a nélkülözhetetlen és deklarált szerkezeti változások hordozója éppen a negligált feldolgozóipar kellett volna hogy legyen.

Sajátos bűvös kör alakult tehát ki, melyből a gazdaságvezetés nem találta meg a kiutat. A hosszú távú megoldás szempontjából elsőrendű jelentőségű ágazatok ugyanakkor nem jutottak forrásokhoz, stagnáltak, vagy éppen degradálódtak. A tartósan deficitet termelő válságvállalatok tömeges munkanélküliséget okozó összeomlását csakis hatalmas szubvenciók kifizetésével lehetett elkerülni, az ehhez szükséges, hamarosan 200 milliárd forintot is elérő összegeket viszont éppen a sikeres vállalatok megsarcolásával és a lakosság megterhelésével lehetett csak előteremteni. Az államilag évről évre végrehajtott újraelosz-

tás tehát éppen a gyengék és alkalmatlanok javára, a válságágazatok fenntartására csoportosítják át a forrásokat, ezzel gyakorlatilag – a meghirdetett jelszavak ellenére – struktúraátalakítás-ellenes politikát folytatva.

A világpiachoz való alkalmazkodás gyengesége a magyar vállalatokat változatlanul és egyoldalúan a KGST igénytelenebb piacára orientálta, s ezzel konzerválta is a korábbi elégtelenségeket. Miután a tagországok szállítóképessége saját megtorpanásuk következtében erősen korlátozott, az ezen a piacon is elszenvedett árveszteségeket jelentős többletszállításokkal kellett ellensúlyozni – mivel a nyolcvanas évek második felében a Magyarország javára meginduló cserearány-javulás idején a partnerek árveszteségeiket nem tudták többletszállítással ellensúlyozni –, fokozatosan magyar hitelezésre, a Magyarországgal szembeni eladósodás kibontakozására, vagyis magyar tőkekihelyezésre került sor.

A magyar gazdaság súlyos veszteségei és szerkezeti átalakulásának rendkívüli vontatottsága nemcsak a szükséges új húzóágazatokra, a korábbi gyártási területeken készülő termékek magasabb feldolgozottsági szintjeinek kiépítésére (az élelmiszeripart is ideértve) vált jellemzővé, de az oktatás és a kutatás döntő előfeltételeket biztosító szférájára is, éppen abban az időszakban sújtva e területeket, amikor a progresszív válaszokat adó országok preferenciát biztosítottak azoknak. Erre az időre vált ugyanakkor világossá, hogy az oktatási rendszerben súlyos lemaradás halmozódott fel. A felsőoktatás a hallgatói létszámarányokat tekintve (a generáció 12 százaléka) messze elmaradt az európai átlagtól (20-23 százalék). A kutatás 10 éves eróziója a kutatási infrastruktúrában szakadékká szélesítette a fejlett országokkal szemben fennálló lemaradást, praktikus szférákba szorítva a fennmaradásért küzdő alapkutatásokat is.

A szükséges folyamatok kibontakoztatásával ellentétes gazdasági tendenciák több más vontakozásban is károsan eluralkodtak. Ezek közé tartozik, hogy az új szerkezeti-minőségi követelményeket szolgáló bér- és jövedelempolitika nemcsak elmaradt, de negatív irányba is fordult, amikor a szellemi munka nemzetközileg lejátszódó felértékelődése időszakában, különösen az elmúlt másfél évtizedben, a szellemi munka súlyos (további) leértékelődése játszódott le Magyarországon.

Végül is éppen az 1973 és 1988 közötti időszak kedvezőtlen szerkezetpolitikai gyakorlata tette különösen súlyossá az 1985-ben elsietetten kezdeményezett gyorsítást, mely rendkívül elmélyítette az ország egyensúlyzavarát. Az egyidejűleg elszenvedett árfolyamveszteségek és kamatteher-növekedések hatására végül is az ország dollárban számított adósságállománya éppen ezt követően közel megkétszereződött.

A gazdasági hanyatlás és az életszínvonal meginduló visszaesése, a kivárási politika által felhalmozott és egyre nehezebben megoldható gazdasági problémák a hetvenes évek végétől fokozatosan társadalmi-politikai feszültséggé transzformálódtak.

A fogyasztás növekedésének megtorpanása, sőt visszaesése, a már-már normál „fogyasztási kosárba" kerülő cikkek visszacsúszása a luxusfogyasztás – egyre kevesebbek számára elérhető – kategóriájába, a lakosság nagy részét sújtotta. Társadalmi problémává bokrosodott az oktatás, a kultúra, az egészségügy és a szociálpolitika marginalizálódása. A hagyományos „maradékelvű" elosztás okozta abszolút visszaesés esetenként a működés lehetőségét is kérdésessé tette.

A forráshiány, az állami mecenatúra visszaszorulása egyre lehetetlenebbé tette a korábbi preferenciák érvényesítését. A kulturális szféra „piacosítása", amely a kieső források egy részét ugyan pótolni tudja, megszokott és fontos értékeket kezdett ki, azok összezavarását és kommercializálását is eredményezi. Miután a kultúra demokratizálása alapvető szocialista vívmány értékét képviselte, az anyagi leromlás ebben a szférában a szocializmus legitimációjának megkérdőjelezéséhez vezetett.

Hasonló a helyzet a szociálpolitika terén is. A szociális biztonság és a valóságos gazdasági megalapozottságnál előbbre futó szociálpolitika ugyancsak a szocializmus felé tartó társadalom alapvívmányai közé tartozott. A visszavonuló állam helyét ebben a vonatkozásban többnyire senki sem veszi át, és ebből adódóan egyre nagyobb terhek hárulnak a lakosságra. Ez nemcsak egyes társadalmi rétegek életlehetőségeit veszélyezteti, de ugyancsak a társadalmi viszonyok legitimációs válságának tényezőjévé válik, hiszen a korábbi szociálpolitikai „előreszaladással" szemben a nyolcvanas évek közepére egyre inkább úgy jelentkezett a kérdés, hogy a szociálpolitikában jó néhány, e téren jelentős teljesítményt nyújtó tőkés ország mögött súlyosan lemaradunk.

Mindehhez túlzottan sok és súlyos teher halmozódott fel, s vált a lakosság nagy tömegei számára megoldhatatlanná. A létminimum alatti és körüli rétegek létszáma mintegy 2 millió főt tesz ki. (Ezt a tényt súlyosbítja, hogy míg korábban a szegénység említése tabu volt, s ellenzéki körök vállalkoztak először nyílt kimondására, addig 1988–89-ben ez természetes nyilvánosságot kap, s ezzel olyan látszat keletkezik, mintha az arányaiban meglehetősen stabil szegénységjelenség éppen most ütötte volna fel fejét.) Az idős emberek egy része azonban valóságos nyomorba jutott. Megoldhatatlan gondok elé kerültek az új generációk, melyeknek önálló élet- és családalapozása, lakásteremtése – szülői megoldások nélkül – gyakorlatilag lehetetlenné vált. Mindezt még kedvezőtlenebbé tette a szerteágazó okokra visszavezethető, de

hangulatilag a lakosság számára gyakran éppen az előzőekben említett tényezőkkel összekapcsolt kedvezőtlen fordulat a lakosság egészségi állapotában, a jelentősen megnövekedett mortalitás és az ebből is fakadó további demográfiai hanyatlás, amely a nyolcvanas évek közepére a népesség átlagos élettartamának és létszámának meginduló csökkenését okozta.

A hatalom és a társadalom közötti konszenzus fokozatosan meglazult, felbomlott. A politika válságának kialakulásához döntően hozzájárult, hogy az egyre sűrűsödő gondok megoldására a kormányzat nemcsak hogy nem talált megoldást, de jó ideig tagadta a gondok, a negatív jelenségek valóságos létezését is, vagy legalábbis elhárította az azokról való nyilvános eszmecserét. A pártvezetés belső demokratizmusa is háttérbe szorult. A vezető testületek döntései gyakorta tekintélyelvi alapon születtek, s a testületek sok tagja a legfelső vezetés véleményének „kitalálására" törekedett, de esetenként a Politikai Bizottság döntése is az egyedül álló főtitkári álláspontot és nem a testület többségének véleményét tükrözte. A testületek sok tagja eleve lemondott választott posztjából eredő kötelességéről, és önállótlan asszisztáló szerepet játszott. A felső vezető testületek ezzel egyre alkalmatlanabbá váltak szerepük betöltésére, és a vezetés egyre jobban elszigetelődött a tagságtól és a lakosságtól.

Élessé vált a szakadás az értelmiséggel. A társadalomtudományok által feltárt és a művészetek által kifejezett valóság ellentmondott az ideológiai tételezéseknek és politikai állásfoglalásoknak. A tudomány, a művészetek és a politika mintha más nyelven kezdett volna beszélni. A társadalomtudományok és az irodalom maguk is kvázipolitikai szerepkörbe kerültek, minthogy politikailag nem volt lehetséges az alapvető és feszítő kérdések tárgyalása. Ezen nem változtat, hogy éppen ezekben az években vált általános gyakorlattá a fontos társadalmi-gazdasági döntések előtti úgynevezett társadalmi vita, amelynek keretében kikérték a „tudomány véleményét" is. A véleménykérés formalitása azonban hamarosan nyilvánvalóvá vált, hiszen a kormányzat a kézhez vett, nemegyszer felelős és alapos állásfoglalásokat nem vette figyelembe a döntés-előkészítés során, s a véleménykérés inkább a tudománnyal való jó viszony fenntartását, illetve a politika tudományos legitimációját volt hivatva szolgálni.

A politikai elégedetlenség művészi és publicisztikai kifejeződése pedig a nyolcvanas években fokozatosan olyan kritikus tömeget ért el, hogy erre a tehetetlenség megnyilvánulásaként a sajtóirányítás és a kultúrpolitika köntösében fellépő politikai vezetés „keményedése" volt a válasz: betiltások, szilenciumok, felfüggesztések, tilalmi listák, dialógusképtelenség az írótársadalommal. A korábbi kultúrpolitikai elvek

láthatóan mindkét oldalon elveszítették érvényességüket. A belső kritika felerősödése oly mértékű volt, hogy már nem volt marginalizálható többé. Jól mutatja ezt az ellenzékiség jelentkezése.

A konszolidáció első évtizedében gyakorlatilag ellenzéki irányzatok nem léptek fel Magyarországon. Bár 1968-ban létrejött az első, szűk körű, s nem belpolitikai kérdések körül formálódó ellenzék, az ilyen jelenségek csak a hetvenes évektől tartósodtak, s fordultak belső ügyekhez. A hivatalos politikával szemben álló csoportok léptek fel a szegénység istápolása programjával, az országhatárokon kívül élő magyar kisebbségek védelmének zászlajával, majd egyre inkább az emberi jogok, a demokratikus jogállamiság, 1956 újraértékelése és más politikai indítékok alapján. Önálló arculattal jelentek meg a környezetvédők, akik a bős–nagymarosi vízlépcső-beruházás kapcsán maguk is politikai kritikával léptek fel, s a nyilvánosság, a kormányzati döntések kontrolljának hiánya került kritikájuk középpontjába. Bizonyos csoportok a „nemzeti sorskérdésnek" nevezett társadalmi zavarokat, demográfiai jelenségeket vagy a „kozmopolitának" ítélt kultúrpolitikát, műsorpolitikát bírálva lépnek fel. Az erősebb nemzeti törekvések a hetvenes évektől sorozatos március 15-i demonstrációkban fejeződtek ki. E kritikák és törekvések kormányzati kezelése egyre idegesebb lett, a ritka utcai demonstrációkat karhatalmi beavatkozással, gumibottal igyekeztek elfojtani, az ellenzéki fellépéseket pedig kapkodó adminisztratív retorziókkal torolták meg. Ellenzékivé azonban egyre inkább az vált, akit annak minősítettek és ezzel mind nyilvánvalóbbá lett, hogy alapjában véve a politikai rendszer eddigi integrációs mechanizmusai mondtak csődöt.

Ezzel a folyamattal szorosan összekapcsolódott az, hogy a régi ideológia egyre inkább nyilvánvaló visszahúzó erővé vált, és hozzájárult a valóságtól való elszigetelődéshez. A vezetés a mélyülő konfliktusok és éleződő kritikák közepette sem tudott szakítani a társadalomról és annak osztályszerkezetéről a 19. században kialakított nézetekkel, melyeken túllépett a történelem. Nem tudta felszívni és gondolkodása, cselekvése formálójává tenni az informatikai forradalom és posztindusztriális társadalom új jelenségeit, tagadta az azoktól való lemaradás tendenciáját. Merev kritikával és elutasítással reagált. Sokáig a „fejlett szocializmus" tartalmatlan kategóriáját, a korábbi eredmények felmutogatásának apológiáját szegezte szembe a kritikákkal.

A vezetés tekintélye hanyatlott, korábbi népszerűsége szertefoszlott. A párttagság nem akarta tovább vállalni a felelősséget a döntésekért, melyeknek előkészítésébe nem vonták be. A párttagság és a lakosság aktív rétegei változást, de már személyi változásokat is akartak. A párt és a kormány azonban továbbra is a hagyományos módon reagált. Az

ország kívánt stabilitását saját intaktságának és stabilitásának megőrzésével azonosította. Amikor személyi változásokra nagy sokára végül egyáltalán elhatározta magát, akkor ugyanazon lejárt vagy alkalmatlannak bizonyult személyek egymás közti posztcseréjét hajtotta csak végre. A vezetők körének zártsága áttörhetetlennek, társadalmi ellenőrzésük pedig megoldhatatlannak mutatkozott. Ennek következményei szellemileg védhetetlenek voltak.

Ebben a helyzetben a prosperitás megelőző időszakában is fennálló, de akkor az előrehaladás közegében és közérzetében hallgatólagosan tolerált más gyengeségek is új megvilágításba kerültek. A tömegek (beleértve a párttagságot) beleszólási, ellenőrzési és döntésformálási lehetőségének korábbi hiánya most feszítő elégedetlenség forrásává vált. A nyilvánosság hiánya is gyökeresen másként jelentkezett – a prosperitás éveitől eltérően –, amikor a társadalom fontos rétegei elégedetlenné váltak a kormányzati politikával, hibásnak ítéltek beruházásokat, hiányoltak jó döntéseket és még inkább valóságos cselekvést. A bürokratikus, hivatali packázás vállalkozást bénító, lakosságot terhelő szerepe, a kis helyi korrupciók tömege az alkalmatlan vezetők élősdisége révén különösen irritálóvá vált.

A magyar társadalomra ugyanakkor, amikor fájdalmasan élte át a gazdasági megtorpanást és hanyatlást, amikor hevesen igényelte a kormányzati munka nyilvánosságát és kontrollját, s amikor mindezen területeken a vezetés merev elzárkózásába ütközött, egyidejűleg zúdult rá – a kellemes meglepetés és inspiráció hatásával – a Szovjetunióban kibontakozó gorbacsovi fordulat. A szovjet nyitás nemcsak önmagában volt ösztönző és felerősítő hatású a magyar folyamatokra. Különösen azzá vált, mivel a megelőző évtizedekben, ha nyilvánosan kimondva nem is, de köztudottan éppen a szovjet politika konzervativizmusa és a brezsnyevi „pangási időszak" gyakorolta a legfőbb fékező hatást a magyarországi átalakulásra. Az értelmiség, a párttagság és az egész társadalom nagy tömegei megütközéssel észlelték, hogy amikor a külső korlátok lehullani látszottak, a nyitott kapuk előtt a magyar politikai vezetés megtorpant. Mindez természetesen erősítette fel a kiábrándultság és csalódás érzetét, és 1985 után a politikai válság kibontakozásának forrásává vált.

Az MSZMP vezetése Gorbacsov fellépése előtt ugyan a legmesszebb ment el a sztálinizmus kereteinek fellazításában, s ennyiben megérlelte egy gyökeresebb változás belső társadalmi, politikai és szellemi erőfeltételeit, ideológiailag mégis mindig a kontinuitásra tette a hangsúlyt, és nem vállalta következetesen és világosan a diszkontinuitást a sztálinista múlttal. Ennek elkerülhetetlen következményeként az új helyzetben azonosíthatják vele. Ez történelmileg bármeny-

nyire is igazságtalan, mindaddig elkerülhetetlen, amíg a párt reformpolitikája nem lép határozottan a sztálinista modell gyökeres felszámolásának útjára.

A szovjet „glasznoszty" és „peresztrojka" elvette tehát a „védőernyőt" a túlzottan óvatos, túlzott fokozatosságot képviselő konzervatív-reformer vezető pártcentrum feje felől. Megszűnt hivatkozási alap lenni, hogy *miért* nem lehet tovább haladni. (Mi több, visszamenőleg is megkérdőjelezik, hogy vajon valóban olyan szűk volt-e a mozgástér, mint amennyit a vezetés hitt, illetve feltüntetett.) A szovjet folyamatok egyben valóságos kihívást fogalmaztak meg a kritika kifejtésére, és elvették a lehetőséget annak korábban alkalmazott elhallgattatására.

A szovjet „glasznoszty" különösen nyilvánvalóvá tette, hogy az MSZMP nem jutott kellően előre saját múltunk problémáinak feltárásában, s belemerevedett politikai indíttatású múltértékelésébe. Lehetetlenné tette egyúttal a mai társadalom gondjainak addig követett apologikus kezelését, vagy akár a hibák emlegetésekor rituálisan igényelt „eredményeink" egyidejű felsorakoztatásának módszerét. Mindez tehát hozzájárult a feszültségek felszínre kerüléséhez.

A kiéleződő társadalmi-politikai feszültségek időszakában a „Csipkerózsika" álmát alvó intézmények, melyek addig legfeljebb „transzmissziós" szerepet töltöttek be, felébredtek, pontosabban: önálló létük és feladatkörük tudatára ébredtek. Ha korábban – kényszerűségből, személyi érdekű alkalmazkodásból vagy bármi más okból – elmulasztották önálló feladatuk valódi betöltését, most saját tagságuk nyomására annál inkább igyekeztek teljesíteni azt. A kritika tehát robbanásszerűen felerősödött, s ebbe belejátszottak a sajátos „versenyfutások", köpönyegváltások ilyen átalakuláskor elkerülhetetlen ellenszenves kísérő jelenségei is. Ahogy korábban az apológia volt kötelező, most egyre inkább az egyoldalú s nemegyszer történetietlen „hiba és bűn" fekete színeivel öntenek le mindent, valamiféle kötelező divatigénnyel.

A politika a közhangulatot és elégedetlenséget tükröző nyilvánosság fórumainak kezelésére is alkalmatlannak bizonyult. Régi eszközökkel már nem tudott élni, újakat nem tudott találni, vagyis tehetetlenné vált. „Engedékenysége" azonban saját táborában is értetlenséget, türelmetlenséget, sőt félelmet váltott ki.

A hatalom fellépésének ügyetlen-sikertelen lépései csak erősítették a kritikákat, s nem utolsósorban a párton belüli bírálat felerősödését. Ez utóbbi jellemzőjévé vált a bírálat komplexitása. Kiterjedt a gazdaságpolitikára, a párt belső szervezeti rendjére, demokratizmusára, az információáramlásra és az ideológiára. Különösen erőteljesen formálódtak a kritikák a reform további sorsa körül: a „konzervatív reform", a „fontolva haladás" bírálata kiegészült az átfogó, a politikai struktú-

rákra is kiterjedő fordulatot célzó, vagyis minőségi előrelépést szorgalmazó reformjavaslatok megfogalmazásával.

Felcsaptak a viták a kialakult helyzet értékelése körül. A pártvezetés elutasította a felhalmozott gondok válságként történő értékelését. A furcsa fogalmi vita kifejezésre juttatta, hogy a vezetés nem tartja szükségesnek a radikális változásokat, s folytatni kívánja az óvatos-részleges korrekciós politika útját. 1986 novembere, 1987 júliusa újabb és újabb nekifutásokat jelentett a konszenzusra igényt tartó helyzetértékeléshez és programadáshoz. A pártvezetés álláspontjáról azonban nem sikerült megoldani e feladatokat. S különösen nem sikerült bizalmat szerezni a megjelölt célok megvalósításához a személyi garanciák változatlan hiánya következtében. Ezt a párttagság egyre inkább elfogadhatatlannak ítélte.

1985 és 1987 között a párton belül, de az úgynevezett társadalmi viták során is rendkívül fontos kritikai álláspontokat fogalmaztak meg, a gazdaságpolitika és a politika számos alapkérdésében születtek jó javaslatok. A hivatalos dokumentumok azonban ezeket általában nem tükrözték, s ez oda vezetett, hogy a pártvezetés állásfoglalásait 1987-ben a tagság s egyes intézmények már nem fogadták el. A párttagságnak ez a fellépése kényszerítette ki a két kongresszus közötti pártértekezlet összehívását és a Központi Bizottság újraválasztásának szükségességét.

Az 1988. májusi pártértekezlet

Az 1988 májusában megrendezett pártértekezlet két területen hozott valóságos áttörést: a politikában a párton belüli platformszabadság, a politikai struktúrák demokratikus átalakítása a pluralizmus elfogadása jegyében, s a jogállamiság intézményes kiépítése (új alkotmány kidolgozásáig és kiterjedt jogalkotásig menően) programmá vált és összekapcsolódott a gazdasági reform átfogó továbbfejlesztésének céljával, a szocialista piacgazdaság megteremtésének programjával. Ezzel a pártértekezlet kifejezte azt a törekvést, hogy a szocializmus felé vezető úton ne a sztálini (posztsztálini) modellben, hanem annak elvetésével, új társadalmi-politikai és gazdasági keretek kidolgozásával, mindennek világos ideológiai megfogalmazásával, a demokratikus szocializmus piacgazdaságon alapuló rendszerével keresse a megoldás útját.

A formálódó új program kidolgozása és megvalósítása érdekében ugyanakkor a pártértekezlet a titkos szavazás során kifejezésre juttatta, hogy gyökeresen új személyi feltételeket kíván teremteni. Ez jutott kifejezésre a Központi Bizottság mintegy harmadának megújításában,

a korábbi, magát lejáratott, de pozícióit védő Politikai Bizottság számos tagjának kihagyásában az új KB-ból, s Grósz Károly személyében új főtitkár megválasztásában, Nyers Rezső és Pozsgay Imre bevonásában a pártvezetésbe. Az új vezető testületekben és a párt- és állami élet legfőbb vezető posztjain mindezek nyomán bekövetkező változások (Elnöki Tanács, Szakszervezeti Tanács, Budapesti Pártbizottság vezetése stb.) kifejezték a bizalom megvonását a régi vezetéstől és a valódi változások iránti elszánt igényt.

Ugyanakkor a pártértekezlet mégis inkább csak a feltételek kialakulási útját egyengette a párt és a politika megújulásához. Miután a „földcsuszamlás" csak a pártértekezlet végén megtartott szavazáson vált nyilvánvalóvá, az ez előtt elfogadott dokumentumok még kompromisszumos vonásokat tükröztek.

Az elfogadott elvek értelmezése nyitva maradt: mit jelent a platformok szabadsága vagy a politikai pluralizmus? Hogyan valósuljon meg a kormányzat és a párt munkamegosztása? Ezek és más hasonló kérdések tisztázását a pártértekezlet nem tudta elvégezni.

A tisztázás azonban a pártértekezlet utáni hónapokban sem történt meg. A pártvezetés időzavarba került. A múlt értékelésének, az új program kidolgozásának és az átfogó új gazdasági reform kimunkálásának feladatával bizottságokat bízott meg. A munkálatok megindultak, de az eredmények csak 1989 folyamán érnek be. Ugyanakkor a törvényalkotás és főként a gazdasági és politikai gyakorlat felgyorsuló folyamatában elvi tisztázás nélkül kerül sor nagy horderejű változásokra. A gazdaságban az 1987–88-as évek „mozgásiránya" ugyan kedvezőbb volt, s a magyar gazdaság valamelyest kiverekedte magát egy fenyegető válság epicentrumából, de a helyzet válságos jellege nem szűnt meg. Az egyensúlyi helyzet javult, de a tartós javulás előfeltételei még nem jöttek létre. A kormányzat nehéz lépésekre szánta el magát, s az infláció felgyorsult, az életszínvonal csökkent. E lépések egyensúlyjavító és hosszú távú hatásait azonban a jelenben súlyosbodó társadalmi feszültségek ellenpontozzák.

Rohamléptekkel halad a többpártrendszer kialakulása, de a folyamat politikai kezelése még megoldatlan.

A párt és az ország sorsát meghatározza, hogy az MSZMP, a kormány és más felelős erők megfelelő megállapodással eleget tudnak-e tenni a gyökeres és átfogó megújulás támasztotta feladatoknak, hogy elkerülhetővé tegyék mind a társadalmi robbanást, mind a konzervatív-erőszakos visszarendeződést, mivel mindkettő újabb nemzeti tragé-

diába ránthatná az országot és gátolná a szocialista megújulás nemzetközi folyamatait.

o o o

Az MSZMP Központi Bizottsága megismerkedett a történelmi albizottság tanulmányával, amely az elmúlt évtizedek történeti útját vizsgálta. 1989. február 10–11-ei ülésén úgy döntött, hogy azt nyilvánosságra hozza. A tanulmány nem a Központi Bizottság állásfoglalása. A témakört nem tekinti lezártnak, az további vizsgálódást igényel. Kéri a téma iránt érdeklődőket: véleményüket, javaslatukat és tapasztalatukat küldjék meg a Társadalmi Szemle szerkesztőségének.